

KS. JANUSZ KANIA
Lublin

UNICKIE STUDIUM SEMINARIJNE W CHEŁMIE W DRUGIEJ POŁOWIE XVIII I W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Zasadniczą trudnością, jaką napotyka badacz historii szkolnictwa seminaryjnego w Polsce, jest – dla pewnych okresów nauczania i dla niektórych przedmiotów – niemal całkowity brak w literaturze drukowanej danych o używanych podręcznikach, a tym samym nie może być mowy o uzyskaniu na podstawie aktualnego stanu badań gruntownej wiedzy na temat programu i metod nauczania obowiązujących w tego typu zakładach kształcenia kleru. Przykładem są dzieje wykładu teologii polemicznej. Dziedzina ta, poświęcona obronie dogmatów kwestionowanych przez innowierców, była przydatna – szczególnie stosowana na jej gruncie metoda – również dla środowisk unickich, które z natury rzeczy znalazły się w centrum konfrontacji z prawosławiem w sprawie prymatu papieskiego, a także wielu innych kwestii, z punktu widzenia dzisiejszej teologii katolickiej uważanych niejednokrotnie już tylko za niuanse. Skądinąd wiadomo o istnieniu kompendiów teologii kontrowersyjnej, znani są ich autorzy oraz tytuły; dotyczy to także polemistów unickich i prawosławnych¹. O ciągłej aktualności zagadnienia może świadczyć wydane w Polsce w r. 1831 tłumaczenie dzieła J. H. Schmitta *Zgodność i różność między Wschodnim i Zachodnim Kościołem*².

---

¹ Por. np. T. G r a b o w s k i, *Z dziejów literatury unicko-prawosławnej w Polsce 1630-1700*, Poznań 1922, passim.

² *Zgodność i różność między Wschodnim i Zachodnim Kościołem czyli pomysł ku połączeniu odstępnej Cerkwi Greckiej z Kościołem Rzymsko-Katolickim. Dzieło Józefa Hermanna Schmitta kapelana w Lohr przy Aschaffenburgu po niemiecku napisane, a przez Fryderyka Schlegela wydane, przełożone zaś i przekształcone po polsku przez X. Franciszka Siarczyńskiego kanonika warszawskiego, warmińskiego, przemysl[skiego], proboszcza jarosławskiego, a nad księgozbiorem imienia Ossolińskich we Lwowie przełożonego, z różnemi ważnemi Jego dodatkami i Wydawcy, [Warszawa] 1831.*

Przy próbie ustalenia kanonu podręczników obowiązujących w seminarium chełmskim należy korzystać z informacji dotyczących uczelni kształcących kadrę nauczającą dla Chełma (np. środowiska wileńskich jezuitów i misjonarzy), oczywiście kręgu bazylikańskiego oraz seminariów innych obrządków katolickich istniejących w Rzeczypospolitej. Ważny był tu też ośrodek zamojski, jako położony blisko Chełma i dysponujący własną drukarnią oraz prowadzący dystrybucję literatury teologicznej i filozoficznej. Przydatny jest zachowany częściowo katalog³ chełmskiej biblioteki seminaryjnej, aczkolwiek należy pamiętać, że księgozbiór ten wzbogaciły liczne jednostki ze skasowanych klasztorów na terenie Królestwa Polskiego.

1. STUDIUM W LATACH 1759-1804

W w. XVIII studium seminaryjne, zarówno łacińskie, jak i greckie, było ubogie nie tyle co do zakresu problematyki, ile z uwagi na słabo rozwinięty podział na poszczególne przedmioty. Unicy, przyjmując wzorce łacińskie, nadążali za przemianami w teologii potrydenckiej. Jej ewolucja zmierzała do zasadniczych podziałów w obrębie jednolitego dotąd przedmiotu, a to pozwoliło zbudować fundamenty przede wszystkim pod teologię dogmatyczną i teologię moralną⁴. Czas, w którym nastąpiła ostateczna krystalizacja w tym względzie – a więc koniec XVIII w. – był zarazem okresem powstania i formowania się instytucji seminarium w Chełmie. Dokonujący się proces także tam znalazł swoje odbicie.

Urząd instruktora skupiającego w swoim ręku sprawy duchowe i „nauczania szkolnego”, istniejący w roku erekcji tego seminarium (1759), wskazuje na prowadzony tu początkowo wykład integralnie ujmowanej dyscypliny teologicznej. Należy zaznaczyć, że na terenie położonym w widłach Bugu i Wisły krzyżowały się wówczas dwie metody uprawiania teologii typu scholastycznego: był to przede wszystkim jezuicki nurt tomistyczny⁵; natomiast w odległym około 50 km od Chełma Zamościu równolegle z nauczaniem tomizmu prowadzono wykład „*in via Scoti*”⁶. Jednoczesne ukierunkowanie na praktykę duszpasterską

³ APL, ChKGK, nr 1163, Katalóg fundamentalnej biblioteki Chołmskiej duchownej seminarii, t. 3 (dalej: ChKGK 1163).

⁴ M. R e c h o w i c z, *Jedność teologii i jej podział w epoce renesansu i baroku*, [w:] *Dogmatyka katolicka*, tom wstępny, red. W. Granat, Lublin 1965, s. 64.

⁵ Tamże, s. 60-62.

⁶ H. D. W o j t y s k a, *Nauczanie przedmiotów teologicznych w Akademii Zamojskiej*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce* (dalej: DTKP), t. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*, cz. 2: *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, Lublin 1975, s. 43, 45.

na specjalnym miejscu stawiało dyscypliny pastoralne i korelowało poniekąd z tradycyjnym – a w przypadku unitów stosowanym do niedawna bądź wręcz równolegle funkcjonującym – modelem parafialno-domowej edukacji aspirantów do kapłaństwa. W nauczaniu kładziono przede wszystkim nacisk na pamięciowe opanowanie prawd w ujęciu katechizmowym. Przykładem może być seminarium wrocławskie, gdzie na kursie teologicznym jeszcze w r. 1810 „pomieszczono: robienie kazań i katechizmów”. Katechizm polecały „statuty z r. 1631, lubo autora nie wskazały. Benedykt Herbest w swem *Compendium instructionis Sacerdotum* (rpm. z r. 1587) powiada, że bez znajomości katechizmu żaden kleryk święcony być nie może, dla tego uczyć się go kazano, zaczynając od najmniejszego, jakim jest *Catechismus parvus* Canisii et Ledesme, obadwa w tłumaczeniu polskiem; po nich szło dzieło tegoż Kanisiusza *Doctrina christiana*, a w końcu *Catechismus Romanus ad parochos*. Zapewne i tu alumni uczyli się katechizmu, tem więcej, że w kościele obowiązani byli miewać katechizacye”⁷. Diecezja chełmska dysponowała dodatkowo własnym katechizmem, przeznaczonym dla szeroko rozpowszechnionego w parafiach Bractwa Nauki Chrześcijańskiej⁸; katechizmu uczono też w kościołach w niedziele i święta⁹.

W seminarium płockim reforma M. Poniatowskiego z r. 1774 uwzględniała już podział na dogmatykę i teologię moralną¹⁰. W seminarium św. Jana w Warszawie specjalizacja taka istniała pod koniec XVIII w.¹¹; komentarze *Summy* św. Tomasza zastępowały samodzielne traktaty¹², które znamionowało odchodzenie od spekulatywnych dociekań typu scholastycznego na rzecz pozytywnego wykładu opartego na źródłach teologicznych („*loci theologici*”) typu

⁷ S. Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, Włocławek 1904, s. 136, 145-146.

⁸ *Zbiór Ustaw Synodów Dyecezalnych Chełmskich [...] Ważyńskiego, Biskupa Chełmskiego i Belzkiego*, wstęp i oprac. E. Likowski, „Przegląd Kościelny” [Poznań], 1(1902), s. 161-179, 241-257, 321-341, 419-432. Tu s. 178: „Stosując się do ustawy przeszłorocznej, nakazującej po wszystkich cerkwiach parochialnych zgromadzenie Bractwa nauki Chrześcijańskiej, ponieważ obiecaliśmy po ten czas dla tegoż Bractwa przepisać nauki i prawidła, przeto takiej dopełniając obietnicy, zalecamy wszystkim nabycie katechizmu przez nas zebranego, w którym na początku i takie prawidła są przepisane, jakowe zachować ściśle przyzwoita o cześć Boską gorliwość i zbawienie dusz pastwie swojej powierzonych, każdego wzbudzić powinna” (II synod z r. 1792).

⁹ Tamże, s. 423: „JW Pasterz dawanie zbawiennych nauk i katechizmu w niedziele i święta ludowi pospolitemu, aby nie ustawało, ile że w tej okoliczności rozporządzeniem swoim nakazuje, zalecić” (X synod z r. 1801).

¹⁰ M. Grzybowski, *Reforma studiów seminaryjnych w diecezji płockiej bpa Michała Jerzego Poniatowskiego (1773-1785)*, „Studia Płockie”, 1(1973), s. 179 i nn.

¹¹ W. Kwiatkowski, *Sprawa pruskiej reorganizacji seminarjów duch[ownych] w Warszawie 1798-1802. Karta z dziejów ukrytego prześladowania przez Prusy Kościoła katolickiego w Polsce*, Warszawa 1936, s. 68.

¹² L. Piechniński, *Akademie i uczelnie jezuickie*, DTKP, t. 2, cz. 2, s. 94.

autorytatywnego (Pismo św., Tradycja, urząd nauczycielski Kościoła, sobory, Ojcowie Kościoła, teologowie scholastyczni, kanoniści) oraz rozumowego (poznanie rozumowe, filozofowie, historia)¹³. Biskup chełmski egzaminował w r. 1792 w kijowskiej diecezji metropolitalnej kandydatów do prezbiteratu z dogmatyki („*doctrina Christiana*”), teologii moralnej, a także z zakresu innych umiejętności („*scientia requisita*”)¹⁴. Ponieważ w wielu protokołach egzaminacyjnych znajduje się adnotacja o stopniu znajomości czytania i pisania w języku ruskim i polskim („*Ruthenice et Polonice*”), można wnosić, że przynajmniej część przepytanych była edukowana poza seminarium, przy parafiach. To kwantum wiadomości należy uznać za minimum obowiązujące aspirantów do kapłaństwa w Kościele unickim Rzeczypospolitej. Zakłady greckokatolickie przyjęły, z koniecznymi z racji specyfiki obrządkowej modyfikacjami, zachodni system i program kształcenia. Różnice ujawniały się głównie w przedmiotach pastoralnych oraz liturgice i śpiewie. Tak więc i seminarium chełmskie musiało nadążać za podobnymi placówkami łacińskimi w kraju. Termin „*doctrina Christiana*” nasuwa skojarzenie z cytowaną pozycją autorstwa P. Kanizjusza *Summa doctrinae christianae, sive Catechismus major*. Zdaje się to sugerować, że i w Chełmie zakres nauczania treści dogmatycznych początkowo mógł się ograniczać jedynie do fundamentu, tj. prawd wiary przeznaczonych do przyswojenia w formie katechizmowej. Właśnie *Summa* Kanizjusza i *Katechizm rzymski* były podówczas najczęściej studiowanymi pozycjami w seminariach łacińskich. Ale tu rodzi się następne pytanie, czy rzeczywiście poprzestano na tym minimum, czy też konsekwentnie wcielano przejęty z Kościoła zachodniego wzorzec edukacji, w którego ramach nauczanie katechizmu było podstawą studium prawd dogmatycznych¹⁵, łączonych z kontrowersjami¹⁶; w przypadku unitów były one – a może przede wszystkim – zgłębianiem elementów bogatej literatury polemicznej Kościoła katolickiego i Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Wzmiankowany katechizm trydencki zawierał bardzo obszerny wykład dogmatów. Poza nim – obok wspomnianego dzieła Kanizjusza – posługiwano się podobnego charakteru *Małym katechizmem* Jakuba Ledesmy¹⁷. Nauka kate-

---

¹³ A. L u b i k, *Cano, Canus, Melchior OP*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 1311-1312.

¹⁴ APL, ChKGK, nr 945, [Wyniki egzaminów 1792], passim (dalej ChKGK 945).

¹⁵ Por. np. J. O b ł ą k, *O początkach Kolegium Jezuickiego i Seminarium Duchownego w Braniewie*. „*Studia Warmińskie*”, 5(1968), s. 20.

¹⁶ L. P i e c h n i k, *Jezuici a Seminarium Diecezjalne w Kaliszu (1593-1620)*, „*Nasza Przeszłość*”, 20(1964), s. 129; t e n ż e, *Seminarium Diecezjalne w Sandomierzu (1653-1773)*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, 8(1970), z. 2, s. 186.

¹⁷ C h o d y ń s k i, *Seminarium wrocławskie*, s. 146; M. J a b ł o ń s k i, *Teoria duszpasterstwa (wiek XVI-XVIII)*, DTKP, t. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*, cz. 1: *Teologia humanistyczna*, Lublin 1975, s. 343.

chizmu utrzymała się w seminariach do końca XVIII w., np. w seminarium janowskim, gdzie od r. 1726 wykładano także kontrowersje¹⁸; w r. 1792 kwestie sporne poznawano w ramach dogmatyki (traktat o religiach) w seminarium lubelskim, co wskazuje na wyłanianie się z teologii polemicznej apologetyki¹⁹. Tradycje teologii polemicznej w Akademii Zamojskiej dokumentuje katalog Adriana Krobskiego z 1675 r., zawierający obok *Kontrowersji* Roberta Bellarmina wiele dzieł polemistów polskich, m.in. Stanisława Hozjusza, Stanisława Sokołowskiego, Andrzeja Nideckiego, Mikołaja Cichowskiego, Stanisława Orzechowskiego. Przed r. 1739 wykłady kontrowersji łączono tu prawdopodobnie z wykładami scholastyki i historii, w latach 1739-1742 stanowiły one osobny przedmiot, a w związku z reformą przeprowadzoną w r. 1746 z polecenia papieża Benedykta XIV przez biskupa zenopolitańskiego Jerzego Laskarysa – przy zaangażowaniu ordynata Tomasza Zamoyskiego – wśród czterech katedr Wydziału Teologicznego powołano katedrę teologii polemicznej. Trzeba też odnotować wydanie w r. 1742 we Lwowie krótkiego katechizmowego podręcznika autora z kręgu zamojskiego, Walentego Wcisłowskiego: *Teologia polska, którą zowią szkolną, tym trybem, jak ją w szkołach dają krocusieńko wierszem polskim zebrana*²⁰. Oczywiście w wypadku Chełma zagadnienia polemiczne mogły występować jedynie w obrębie dogmatyki, a więc w najbardziej typowym – obok teologii moralnej – przedmiocie nauczania seminaryjnego pod koniec XVIII w. Do opowiedzenia się za przyjęciem takiego stanowiska skłania fakt, iż w dobie powstania podziału teologii na poszczególne specjalizacje teologia polemiczna występowała już w programach seminariów łacińskich i dlatego przynajmniej podstawowe jej elementy musiały się znaleźć także w unickich programach nauczania.

Chodzi tu o tematy z historii Kościoła, a także patrystyki. Ta ostatnia to przecież domena Kościoła wschodniego, nawet tak zlatynizowanego, jak to miało miejsce w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Pośrednio potwierdzeniem powyższego jest fakt, że pierwszy bibliista w Uniwersytecie Warszawskim unicki ksiądz diecezji chełmskiej Paweł Szymański opierał się w swych wykładach przede wszystkim na Ojcach Kościoła: św. Hieronimie i św. Janie Chryzostomie²¹; bezpośrednio wynika to z samej liturgii – centralnego zjawiska w

---

¹⁸ M. B r u d z i s z, *Dzieje Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim pod zarządem księży komunistów 1684-1782*, Lublin 1966, s. 211-213 (mps KUL).

¹⁹ T. D ł u g o s z, *Seminaria duchowne we wschodniej Polsce do 1800 roku*, „Collectanea Theologica”, 16 (1933), f. 1, s. 32.

²⁰ W o j t y s k a, *Nauczanie przedmiotów teologicznych w Akademii Zamojskiej*, s. 45-47.

²¹ L. S t a c h o w i a k, *Rozwój nauk biblijnych w XIX i początkach XX wieku (z ogólną charakterystyką okresu międzywojennego)*, DTKP, t. 3: *Wiek XIX i XX*, cz. 1, Lublin 1976, s. 41-42.

duszpasterskim i teologicznym życiu Kościoła wschodniego – będącej dziedzictwem Ojców. W XVIII w. trudno mówić o systematycznym wykładzie patrystyki w seminariach polskich; na uwagę zasługuje jedynie „studium o największym teologu systematycznym Wschodu, Janie Damasceńskim, napisane przez bazylianina Antoniego Młodowskiego (Supraśl 1749)”²². W r. 1776 gubernium lwowskie wydało polecenie nauczania patrologii w seminariach galicyjskich²³, ale wykonanie tego zarządzenia nie znajduje potwierdzenia w literaturze przedmiotu. W Lublinie biskup Wojciech Skarszewski w r. 1792 nakazał łączyć studium Biblii z czytaniem dzieł Ojców Kościoła, ponawiając swoje postanowienie w dekretach reformacyjnych z 1797 i 1800 r.²⁴

Zagadnienia historyczne podejmowane w studium seminaryjnym w związku z pismami Ojców Kościoła uwzględniano już w homogenicznym modelu dawnej nauki teologicznej²⁵. W w. XVIII do programów ośrodków nauczania teologicznego na ziemiach obecnego makroregionu lubelskiego powszechnie wprowadzano tezy z historii Kościoła. Seminarium janowskie uwzględniało tego rodzaju zajęcia przed r. 1787²⁶, w Lublinie zaprowadził je biskup Wojciech Skarszewski²⁷. W obu tych uczelniach posługiwano się podręcznikiem I. H. A. Gravesona, przeciwnika molinistycznej nauki o łasce i przeznaczeniu²⁸ – *Historia ecclesiastica*²⁹.

Katalog biblioteki seminarium w Chełmie³⁰ odnotowuje kilka pozycji z zakresu dogmatyki. Najstarsza z nich to *Sententiae dogmaticae ex universa The-*

---

²² J. M. S z y m u s i a k, *Zarys dziejów patrystyki*, DTKP, t. 3, cz. 1, s. 77.

²³ B. K u m o r, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 412.

²⁴ F. G r y g l e w i c z, *Studium Pisma św. w Lubelskim Seminarium Duchownym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 2(1955), s. 115.

²⁵ H. D. W o j t y s k a, *Nauka i nauczanie u kanoników regularnych (na przykładzie Kongregacji Bożego Ciała)*, DTKP, t. 2, cz. 2, s. 492.

²⁶ B r u d z i s z, *Dzieje Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim*, s. 214.

²⁷ J. M i k i t a, *Nauczanie historii Kościoła w Seminarium Duchownym w Lublinie w latach 1792-1939*, Lublin 1981, s. 130 (mps KUL).

²⁸ E. F i l t h a u t, *Graveson, Ignace-Hyacinthe Amat de, OP*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche* (dalej: LThK), t. 4, kol. 1175. Napisał też *Historia ecclesiastica variis colloquiis digesta*, t. 1-9, Romae 1717-1722.

²⁹ *Historia ecclesiastica Veteris Testamentii*, Augustae Vindelicorum 1751; *Historia ecclesiastica Novi Testamentii*, Augustae Vindelicorum 1756; Z. M ł y n a r s k i, *Formacja intelektualna alumnów Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim (1819-1828)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 17(1970), z. 4, s. 71; M i k i t a, *Nauczanie historii Kościoła w Seminarium Duchownym w Lublinie*, s. 115.

³⁰ ChKGK 1163, passim.

ologia Pauli Gabrielis Antoine (pars 1-2, Premislae 1756)³¹, wydane przez J. Kowalskiego. Antoin w dziele *Theologia universa speculativa et dogmatica* (Pont-á-Mousson 1723, Kraków 1755) występował przeciw jansenizmowi; był to podręcznik używany w seminariach francuskich³². Wkrótce po *Sentencjach* ukazał się *Katechizm Rzymski na polski język przełożony* (Przemysł 1763)³³. Biskup P. Ważyński wydał dla potrzeb diecezji własny katechizm³⁴.

Teologię pozytywną w dziale kontrowersji reprezentują książki: G. Netramo *De sacrificis libri duo [...] contra Faustum Socinum*³⁵ oraz J. Pinamontiego *Synagoga z błędu wyprowadzona*³⁶. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu występuje w wersji łacińskiej (m.in. wydania z lat 1709³⁷, 1751³⁸, 1771³⁹); w jego studium korzystano ze słownika biblijnego autorstwa I. Weitenauera *Lexicon biblicum, in quo explicantur Vulgatae vocabula et phrases* (1780)⁴⁰. Najliczniejsze w tej grupie są dzieła historyczne. Na szczególną uwagę zasługują prace założyciela seminarium chełmskiego biskupa M. Ryłły, poświęcone dziejom Kościoła ruskiego oraz kultowi maryjnemu zogniskowanemu wokół obrazu Matki Bożej w katedrze chełmskiej: *Commentarius de Baronii historica relatione de Ruthenorum origine eorumque miraculosa conversione* (Supraśl 1755); *Antiquitates Ecclesiae Ruthenicae Sacrae Romanae Unitae cum amplificationis Caesaris Cardinalis Baronii narrationis historiae de origine Ruthenorum et eorum conversione* (Supraślii 1760); *Koronacja cudownego obrazu NMP w chełmskiej katedrze obrządku greckiego od samego początku wiary chrześcijańskiej w krajach naszych nabożnie chowanego [...] odprawiona roku 1765 [...] do druku podana 1780 [...] w Berdyczowie*⁴¹. Inny biskup

³¹ Tamże, poz. 9971.

³² T. O b ł á k, Antoine Paul Gabriel SJ, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, kol. 656.

³³ ChKGK 1163, poz. 9973.

³⁴ *Katechizm albo krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej [...]*, Poczajów, 1792 (ss. 208).

³⁵ *De sacrificis libri duo; quorum Altero explicantur Omnia judeorum nonnulla gentium profanarum sacrificia: altero sacrificium Christi utraeque ecclesiae catholicae his de rebus Sententiae contra Faustum Socinum, ejusque Sectatores defenditur. Autore Giulielmo Netramo S. T. P. Ecclesii S. Petri apud Vestmonasterienses Canonico*, Londini 1677.

³⁶ Przekład P. Ważyńskiego: J. P. P i n a m o n t i, *Synagoga z błędu wyprowadzona [...] i [...] o prawdzie religii chrześcijańskiej [...] z włoskiego [...] na polski język przełożona [...]*, Poczajów 1792.

³⁷ ChKGK 1163, poz. 7742, 13 341, 13 342.

³⁸ Tamże, poz. 7741, 13 340.

³⁹ Tamże, poz. 7747, 13 348. Por. też pozycje bez dat: 7744, 13 344, 13 345 oraz 7912 (*Canticum Cantorum*. Dr. Cayetan Kossowicz).

⁴⁰ ChKGK 1163, poz. 9983.

⁴¹ E. O z o r o s k i, *Ryłło (Ryło, Rylo) Maksymilian h. Wieniawa (1715-1793)*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich* (dalej: SPTK), t. 3, Warszawa 1982, s. 541-543.

chełmski, P. Ważyński, przygotował tłumaczenie historii papieży: *Dzieje Rzymskich Papieżów* (t. 1-12, Włodzimierz, Żydaczów, Chełm 1779-1795)⁴². Niewykluczone, iż dorobek obu ordynariuszy wykorzystywano w nauczaniu; ponieważ niektóre pozycje były w języku łacińskim, mogły być przydatne głównie dla wykładowców, podobnie jak i podręczniki w języku francuskim: *Abrégé de l'histoire ancienne de M. Rollin*, autorstwa ojca Taihie (Lyon 1801)⁴³, oraz *Discours sur l'histoire universelle* J. B. Bossueta (Paris 1803)⁴⁴. W bibliotece seminarium chełmskiego znalazło się także miejsce dla książki historyka ewangelickiego, profesora teologii w Helmstedt, J. L. Mosheima – *Histoire Ecclésiastique ancienne et moderne* (Maestricht 1776)⁴⁵.

Teologia praktyczna to przede wszystkim teologia moralna. Najstarszy podręcznik tej dyscypliny występujący w katalogu biblioteki seminarium to *Examen ecclesiasticum, in quo universae materiae morales resolvuntur* F. Felicisa (Venetiis 1751)⁴⁶. Kolejny, *Medulla theologiae moralis* H. Busenbauma (Sandomiriae 1753)⁴⁷, najpopularniejsze dzieło z tej dziedziny, wydawano ponad 200 razy. Autor w duchu probabilizmu aplikował naukę klasyków teologii moralnej do praktyki duszpasterskiej. *Medulla* stała się podstawą i punktem wyjścia dla słynnych autorów: C. Lacroix, św. Alfonsa, A. Ballerinięgo. Busenbaum koncentrował swą uwagę na kazusach, proponując różne możliwości ich rozstrzygnięcia, co zdecydowało prawdopodobnie o niesłychanej popularności dzieła⁴⁸. Polskim moralistą tego czasu był A. Pohl; w Chełmie korzystano z jego *Institutiones theologiae moralis* (t. 1-2, Varsaviae 1758)⁴⁹, opartych prawie w całości na podręczniku o tym samym tytule klasyka teologii moralnej,

---

⁴² Rkps 15/1-6 Biblioteki Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Lublinie. Obejmuje okres do Klemensa XIII (1767). Cyt. za: [H. D. W o j t y s k a], *Katalog rękopisów Biblioteki Seminarium Duchownego w Lublinie*, oprac. [...], „Arch. Bibl. Muz. Kośc.”, t. 28 (1974), s. 221-282; t. 29:1974, s. 157-219; t. 30:1975, s. 133-194. Tu: s. 233-235.

⁴³ ChKGK 1163, poz. 8563.

⁴⁴ Tamże, poz. 8506. Jest to jedno z najcenniejszych dzieł J. B. Bossueta, napisane dla jego wychowanka, syna i następcy Ludwika XIV (Z. Z i e l i Ń s k i, *Bossuet Jacques Bénigne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, kol. 840-841), w katalogu biblioteki seminarium chełmskiego (ChKGK 1163) widnieje podręcznik języka francuskiego *Principes généraux et particuliers de la langue française, par Waillg*, A Liège 1787.

⁴⁵ ChKGK 1163, poz. 8458; P. M e i n h o l d, *Mosheim, Johann Lorenz*, LThK, t. 7, kol. 650-651.

⁴⁶ ChKGK 1163, poz. 9974.

⁴⁷ Tamże, poz. 9976.

⁴⁸ R. C y r k l a f f, *Busenbaum Herman SJ*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, kol. 1233-1234.

⁴⁹ ChKGK 1163, poz. 9977; J. D u k a ł a, *Szkoła księży misjonarzy*, DTKP, t. 2, cz. 2, s. 142.

probabilisty, Francuza P. Colleta⁵⁰. Do sal wykładowych chełmskiej uczelni trafił wydawany wielokrotnie podręcznik P. Antoina, znanego pisarza moralisty o skłonności do rygoryzmu – *Theologia moralis universa* (Cracoviae 1760)⁵¹. Biskup M. Ryłło wydał inspirowane przez siebie kompendium praktyczne dla kleru swojej diecezji autorstwa franciszkanina T. Rotariusza⁵² – *Apparatus universae theologiae moralis pro examine ad audiendas confessiones a tyronibus sustinendo [...] in gratiam et commodum cleri suae dioecesis reimpressus* (pars 1-3, Vilnae 1771)⁵³. Pomocą mogła służyć wychowawcom rozprawa, której autora katalog biblioteki nie podaje: *De la formation des moeurs et de l'esprit* (Paris 1781)⁵⁴. Cykl zamyka pozycja autora polskiego, G. Wałęckiego – *Theologia moralis* (Częstochoviae 1798)⁵⁵, będąca skrótowym podręcznikiem (w formie pytań i odpowiedzi) do użytku ordynowanych; za tę książkę Wałęcki otrzymał w r. 1801 doktorat⁵⁶.

Dla pierwszego okresu istnienia seminarium, tj. od czasu założenia do r. 1804, nie udało się ustalić podręczników z zakresu prawa kanonicznego. Studiowano zapewne dostępne w druku ustawy synodu zamojskiego i synodów diecezjalnych – te ostatnie osiągalne w formie wyciągów zamieszczanych w tzw. kursoriach albo inaczej obiegnikach (okólniki). Część z nich odnosiła się zarazem do kwestii dogmatycznych i aktualnych w życiu diecezji problemów liturgicznych; synody strzegły prawowierności i tradycji Kościoła unickiego, co przejawiało się w stosunku do ksiąg liturgicznych, głównie do mszału. Pierwszy synod, z r. 1791, dotyczył sprawowania Najświętszej Ofiary w zgodzie z rubryką mszalną; zwracał przy tym uwagę na niedopuszczalność zmian zaprowadzonych w lwowskim wydaniu mszału⁵⁷. Potrzebę zachowania rubryk mszalnych

⁵⁰ A. O l i g s c h l ä g e r, *Collet, Pierre*, CM (seit 1717), LThK, t. 3, kol. 5.

⁵¹ ChKGK 1163, poz. 9978; J. B a j d a, *Teologia moralna (kazuistyczna) w XVII-XVIII wieku*, DTKP, t. 2, cz. 1, s. 289.

⁵² J. K [u r e c z k o], *Ryłło Maksymilian*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, t. 23, red. M. Nowodworski, Warszawa 1899, s. 611-612.

⁵³ O z o r o w s k i, *Ryłło Maksymilian*, s. 542.

⁵⁴ ChKGK 1163, poz. 8502.

⁵⁵ Tamże, poz. 9975.

⁵⁶ H. C z e r w i e Ń, *Szkoła paulińska*, DTKP, t. 2, cz. 2, s. 527, 535.

⁵⁷ *Zbiór Ustaw Synodów Dyecezalnych Chełmskich*, s. 163-165: „Gdy w naszym obrządku, jako dotąd w Grecyi, zwyczajem nie było czytanej mszy św. odprawowania, lecz tylko śpiewaną, i dla nas tego szczególniejszego przepisu w mszałach naszych mszy czytanej nie mamy; lubo już od dwóchset lat w Kościele Ruskim z św. Kościołem Rzymskim zjednoczonym, zwyczaj odprawowania czytanych mszy św. jest zaprowadzony, w których cokolwiek wygodnie zachować może kapłan z przepisów rubryk, jakie do mszy św. śpiewanej są przepisane, w mszale też zachować powinien; atoli aby w Dyecezyi naszej zupełna jednostajność była w sprawowaniu najświętszych tajemnic przy odprawianiu mszy św. czytanej, wyznaczony do tego jeden z przytomnych

podnosiły także późniejsze synody: trzeci – z r. 1793⁵⁸, szósty – z r. 1797⁵⁹ oraz siódmy – z r. 1798⁶⁰. Drugi synod, z r. 1792, wyraził zastrzeżenia wobec poczajowskiej edycji tej podstawowej księgi liturgicznej⁶¹, czwarty z r. 1794

kapłanów, w obecności wszystkich mszę suchą odprawował, i w czasie takiej mszy notowane były niektóre zaprowadzone zwyczaje, niezgadające się z rubryką mszalną, i poprawiane, aby wszyscy do tych stosownie zachowali się.

A gdy między innymi dostrzeżona była różność przed zaczęciem ewangelij w wymawianiu słów *Premudrost, Prosty* [Mądrość! Stójmy prosto!] wielorako odmienna nie tylko od greckich mszałów, ale ruskich wszystkich, wyjąwszy lwowskiej drukarni, która swoim domysłem w wypisaniu słów tych odmienną zaprowadziła, tedy zalecono było i przykazano, aby naszej Dyecezyi kapłani wszyscy zgodnie z greckimi i ruskimi mszałami także słowa najmniej nieodmienając, takim wymawiali sposobem: *Premudrost, Prosty, usłyszysz Swiataho Jewangelya od N.: (v.g. od Joanna, Marka etc.) Swiataho Jewangelya czenie*.

2. Równie postrzeżona była różność przy końcu mszy św. w wymawianiu odpustu. Dla tego gdy ta najświętsza ofiara jest pamiątką ofiary Zbawiciela Pana na krzyżu dopełnionej, a od śś. Apostołów Kościołowi św. podana, kiedy w odpuscie wspominamy tych Świętych, którzy liturgią albo mszę św. na piśmie złożyli i podali, jakie nieprzerwanie odprawować zwykliśmy, to jest: ś. Bazylego, i ś. Jana Złotoustego wyraźnie imiona wspominamy, przystoi i należy abyśmy także krzyż ś. przez który zbawienie otrzymaliśmy, i śś. Apostołów, którzy też najświętszą ofiarę Kościołowi św. podali, wyraźnie wspominali, a zatem każdy Kapłan przy końcu mszy św. jako i proskomidy odpust w takich wyrazach zamykać powinien: *Chrystos istynny Boh nasz* (przydawszy na początku w święta uroczyste, jakowe udzielny stósowny do pamiątki początek przepisany mają) motywami *Przczystyia swojeja Matere: sytoju czestnaho i Żywotworiaszczaho Kresta, Swiatych Sławnych i Wszzechwalnych Apostoł, i iże wo Swiatych Otca naszego Joanna Złotoustaho* (lub *Wasyliya welykaho, gdy św. Bazylego msza św. odprawuje się*) *Archijepiskopa Konstantyna hrada* (lub *Archijepiskopa Kessaryi Kappadskyjskija w Służbie Wasyłyjewoy, Prepodobnych i Bohonosnych Otéc naszych, i Wsich Swiatych pomylujet y spaset nas jako błah i Czetowikolubec*.

Dla zniesienia równie różnicy w owym Wozhłasie, w którym po konsekracji polecamy opiece boskiej i łaski prosimy dla zwierzchności duchownej, zaczynającym się od tych słów, *wo perwych pomiany Hospody*, gdy każdy duchowny najbliższego zwierzchnika swego, w biskupim stopniu będącego, wspominać i Bogu polecać jest winien, jako to: Metropolita Papieża. Biskup Metropolite, tedy Kapłani jedynie swego Biskupa wspominać są powinni, a zatem w naszej dyecezyi kapłani wszyscy mają ten Wozhłas tak śpiewać lub mówić: *wo perwych pomiany Hospody Boholubywaho Jepiskopa naszego N. Jehoże daruj etc.*

Postępując dalej w rozważaniu prawideł wiary ś. katolickiej i religii chrześcijańskiej, chcąc też najczystsza w naszej Dyecezyi mieć zachowaną, postanowiono na terażniejszym Synodzie i zalecono wszystkim X.X. parochom, aby pilnie upatrowali, jeżeli w ich parochiach nie są zaprowadzone jakie zabobności, lub inne zdrożności przeciwko prawom boskim lub kościelnym; a jeśliby te dostrzegłszy, sami skutecznie zaradzić w wykorzenieniu i zniesieniu tych nie mogli, tedy o tych wyższej Zwierzchności swojej donieść winni będą, aby też owych wsparła i z przywoitą o cześć boską gorliwością przyłożyła do tych wyplenienia z każdej części Dyecezyi naszej”.

⁵⁸ Tamże, s. 242.

⁵⁹ Tamże, s. 322.

⁶⁰ Tamże, s. 326.

⁶¹ Tamże, s. 174-175. „Gdy w nowo wydanych mszałach w Poczaiewie pod rokiem przeszłym 1791, dostrzeżona jest nowość w wyrazach owego po konsekracji wozhłasu: *Wo Perwych pomiany Hospody*, w którym gdy inne dawniejsze mszały dalej teżne wozhłas ciągnąć miały, tak:

– po raz kolejny wobec edycji lwowskiej, a także rosyjskiej: „ponieważ Pasterz, jako następca śś. Apostołów z swymi pomocnikami JXX. Plebanami zna się być stróżem depozytu wiary św., podanej od tychże śś. Apostołów, tedy skład wiary św. od tych podany i przez Kościół św. na powszechnych Soborach objaśniony, mianowicie Niceńskim i Carogrodzkim, pragnąc w swojej czystości i całości mieć zachowany, gdy dostrzeżono było, iż niektóre księgi ruskie, mianowicie lwowskie i zagraniczne w Rosyi drukowane, w artykule o Duchu św. różnią się od przyjętego w całym Kościele i w naszej Dyecezyi używanego wymawiania”⁶². Potrzebom liturgiki służył *Euchologion, sive rituale Graecorum* (Venediis 1730)⁶³ oraz łacińskie *Officia propria sanctorum*⁶⁴. W księ-

---

Swiatjeiszaho Wseleńskaho Archijereja N. Papu Rymaskaho ity Preoświaszczonnaho Archijepiskopa Wseja Rossyi Mitropolita N. Boholubiwahho Iepiskopa naszeho N. dalej postępując w modlitwie miały tak: *Ichże daruj swiatym twoim Cerkwam* etc. in numero singulari jak nawet wymaga conjunctio disjunctiva, *ity* ten przeciwnie w mnogiej liczbie postępuje tak: *ichże daruy swiatym twoim Cerkwam w myrie ciełych, czestnych, zdrowych, dolhodenstwujuszczich i prawoprawiaszczich słowo twojeja istenny*, co się nie zgadza ani z gramatyką, ani z dawnym zwyczajem. Dla tego stósownie do zaszłej już w przeszłym roku ustawy jak ten wozhtas wymawiać należy, tego przepisu trzymać się na nowo kapłanem naszej Dyecezyi jest zalecono, ani sposób takiego wymawiania sądzony być ma za przeciwny decyzji Benedykta XIV, który dla Greków przepisał, aby w tym miejscu samego tylko Papieża ciż wspominali, gdyż ten świętobliwy i mądry Papież zważywszy, iż w całej Mszy św. Grecy w żadnym miejscu nie wspominali Papieża, słusznie chciał, aby Grecy dla okazania jedności z św. Kościołem Rzymskim, przynajmniej raz, a to w tym miejscu Papieża wspominali. Co do naszej Rusi zjednoczonej najmniej nie sięga się, gdy my nieraz w naszej mszy św. Papieża Rzymskiego wspominali; a naprzód w Proskomidy, drugi raz w Sektenyi po Ewangelii mówiąc: *Jeszcze mołymsia o swiatjeiszem Wselenskom Archijereju Papie Rymskom N.* etc. trzeci przy wielkim wchodzie przynosząc dary z Zertownyka na Prestoł, czyli na wielki Ołtarz, podobnie mówiąc: *Swiatjeiszaho Wselenskahho Archijereja Papu Rymaskaho* etc.; czwarty raz po odpuszczeniu we mszy św., mówiąc: *Ich swiatymi mołytwami utwerdy Boże wiru Christianskujmu mnoha Lita Swiatjeiszomu Wselenskomu Archijereju N. Papie Rymskom.*

⁶² „gdy tak czytamy: *I w Ducha Swiataho Hospoda ystynnahho y Żywotworiaszczahho* w których wyrazach zamyka się słowo przydane *ystynnahho*, kiedy tegoż ani w łacińskim ani w greckim dodatku nie mamy. Taka zaś omyłka w przydaniu słowa wymienionego pochodzi ztąd, iż greckie słowo *Kirion* dwojakie ma znaczenie, raz jako substantivum znaczy *Hospoda*, drugi raz jako adjectivum znaczy *ystynnahho* stąd poszło, iż oboje znaczenia słowa jednego *Kirion* umieszczone zostały, gdy należało na jednym przestać znaczeniu *Hospoda*, jako w przedniejszych edycjach i u nas przyjętych pospolicie używamy. Więc, aby nie wkrađło się do naszej Dyecezyi zbytkujące w słowach niepotrzebnie wymawiane *ystynnahho*, ostrzedz w tej mierze naszych współbraci i pilność w niedopuszczeniu takiego zwyczaju zalecić postanowiliśmy. Gdyby bowiem Ojcowie Soboru Carogrodzkiego tłumacząc artykuł o Duchu św. chcieli w składzie zamknąć wyrazy i *Hospoda* i oraz *ystynnahho* [Dodatku *ystynnahho* zakazał synod Moskiewski r. 1551 odprawiony], nieprzestaliby pewnie na jednym słowie *Kirion*, ale drugie koniecznie wtrąciłoby słowo oznaczające innym wyrazem *ystynnahho*, na jakim w greckim języku nie braknęłoby, jako wielce obfitującym”. W przypisie podano szczegółową analizę gramatyczno-porównawczą okoliczności używania słowa *Kirios* w pismach Ojców Kościoła (tamże, s. 245-246).

⁶³ ChKGGK 1163, poz. 7740, 13 339.

gozbiornie szkoły diaków, składającym się z podstawowych pomocy duszpasterskich i językowych, znajdowały się księgi liturgiczne, katechizmy, kodeksy, słowniki i inne, niewątpliwie – ze względu na charakter tych pozycji – identyczne z używanymi przez alumnów. Były to m.in. (według spisu z lat pięćdziesiątych XIX w.): mszał cerkiewny poczajowski, apostoły, triody kwieciste, triody postne, trifologiony, psalterze, osmoślaski, kanoniki woskresne, trebnik cerkiewny, typiki, czasosłowy („*uczebne małe*”), kruhy pridwornaha pienia, nowe katechizmy autorstwa Leonarda, prazdnia na dnię święteczne, katechizmy słowiańskie („większe” i „mały”), kodeks prawny, małe książeczki zawierające pieśni, słownik cerkiewny słowiańsko-polski, *Ruka Damaskina paschalna*, gramatyka języka słowiańskiego wydana w Przemyślu⁶⁵. W latach 1787-1804 kilkakrotnie wznawiano śpiewnik unicki *Głos wzbudzający serca chrześcijańskie* (Lublin 1787)⁶⁶, zawierający wiele pieśni i modlitw w języku polskim i ruskim, będący pomnikiem kultu religijnego, pobożności wiernych, ich życia duchowego, świadczący o wzajemnych wpływach obu obrządków katolickich. Był on niewątpliwie znany w seminarium chełmskim.

Z działów teologii duszpasterskiej trzeba przypomnieć cytowany już, przeznaczony do katechizacji, wykład nauki chrześcijańskiej Ważyńskiego⁶⁷ oraz nieliczne drukowane kazania tego samego autora⁶⁸. Część publikacji ze względu na zawarte w nich treści ma wyraźnie dualistyczny, a nawet wielowarstwowy charakter i dlatego znajdowała w praktyce wielorakie zastosowanie w systemie nauczania i formacji seminaryjnej. We wszystkich tych przypadkach była to częściowo pozostałość dawnej homogenicznej teologii i utrwalonej w związku z tym tradycji wykładu. Przykładem może być *Zbiór dwojaki żywotów Świętych Pańskich [...]* (t. 1-13, Wilno 1786) autorstwa K. Massiniego, w tłumaczeniu P. Ważyńskiego⁶⁹. Pozycja hagiograficzna, przydatna do ćwiczeń

⁶⁴ Tamże, poz. 9982.

⁶⁵ F. R e m i e n i u k, *Kształcenie nauczycieli dla parafialnych szkół unickich w Królestwie Polskim w latach 1840-1864*, „Nasza Przeszłość”. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce, 71(1989), s. 243. Autorka opiera się na spisie sporządzonym przez regensa ks. Wójcickiego (APL, ChKGK, nr 967).

⁶⁶ *Missya Bialska WW. XX. Bazylianów [...] Głos wzbudzający serca chrześcijańskie [...] przez X. Tymoteusza Szczurowskiego Bazyliana Rektora Missyi Bialskiej. Ofiarowany. Roku 1787 w Lublinie w Drukarni J.K.M. XX. Trynitarzów* (egzemplarz znajduje się w Bibliotece KUL: Starodruki XVIII. 6839).

⁶⁷ W a ż y ń s k i, *Katechizm; Zbiór Ustaw Synodów Dyecezalnych Chełmskich*, s. 178 (II synod z r. 1792).

⁶⁸ *Kazanie na uroczystość bł. Józafata Kuncewicza [...] miane w katedrze połockiej roku 1762 [...]*, Wilno 1762. Drukarnia Bazylianów; *Kazanie na pogrzebie [...] Mikołaja Potockiego [...] dnia 17 czerwca 1782 r. [...]*, Poczajów 1782.

⁶⁹ Drukarnia Bazylianów.

duchownych, z natury rzeczy związana z cyklem roku liturgicznego, w zamyśle kolejnego wydawcy – W. Sierakowskiego – miała wchodzić również do programu edukacji historycznej jako *Historia kościelna czyli zbiór żywotów Świętych Pańskich w okręgu całego roku, na którego czele życie Jezusa Chrystusa [...] (t. 1-13, Kraków 1799-1800)*⁷⁰; nadawała się do wykorzystania jako zbiór przykładów w kaznodziejstwie i katechizacji. Prezentowane w tym miejscu starodruki zostają tu zacytowane jako praktycznie należące do zespołu podręczników spełniających rolę osobistych pomocy medytacyjnych, które ponadto służyły do przygotowywania rozmyślań rekolekcyjnych i innych ćwiczeń duchownych, a prawdopodobnie także do wykładu elementów ascetyki. Jasno wyraża to tytuł dzieła M. Ruggieriego, spolszczonego przez M. Rybę jako *Medytacje dla oczyszczenia i poprawienia życia kapłańskiego bardzo pożyteczne [...] wszystkim duchownym do rozmyślenia i do dawania medytacji drugim potrzebne [...] z włoskiego egzemplarza [...] przetłumaczone przez [...] (Lublin 1759)*⁷¹. W tym cyklu mieszczą się pozycje (większość z nich autorstwa lub w tłumaczeniu Ważyńskiego): *Wyprawa duszy na tamten świat (Przemyśl 1764)*⁷²; pisma i tłumaczenia – *Orationum seu exercitationum oratoriarum [...] (Pars prima: Sacras orationes complectens, Vilnae 1772; Pars secunda: Orationes Profanas complectens, Vilnae 1773)*⁷³. *Żywot Pana naszego Jezusa Chrystusa Boga-Człowieka (Wilno 1786, Warszawa 1839)*⁷⁴, J. P. Pinamontiego: *Piekło otwarte chrześcijaninowi (Poczajów 1790)*⁷⁵, *Duch kapłaństwa Chrystusowego [...] z włoskiego na polski język przetłózone [...] (cz. 1-2, Wilno 1792)*⁷⁶. *Ojciec nasz albo Modlitwa Pańska podług różnych potrzeb i okoliczności przystosowana [...] (Lublin [b.r.])*⁷⁷; *Recollekcye dla duchowienstwa dyecezyi chełmskiej i lubelskiej od Woyciecha Leszczyca Skarszewskiego, biskupa chełmskiego i lubelskiego przepisane (Warszawa 1792)*⁷⁸. Cytowane pozycje Ważyńskiego, łącznie z kazaniami i rozmyślaniami, mają charakter dorobku naukowego w zakresie teologii ascetycznej (metoda ćwiczeń duchownych, sposoby osiągania doskonałości chrześcijańskiej)⁷⁹. Wiele ksiązek z „duchowości” w języku fran-

⁷⁰ Drukarnia Akademicka. Tłumaczenie z włoskiego.

⁷¹ W Drukarni Kolegium Soc. Jesu.

⁷² ChKGK 1163, poz. 9981.

⁷³ W obu przypadkach: Typis S.R.M. Basilianis.

⁷⁴ Przekład z włoskiego.

⁷⁵ Drukarnia Bazyliańców.

⁷⁶ Drukarnia Bazyliańców.

⁷⁷ Drukarnia Księży Trynitarzy.

⁷⁸ ChKGK 1163, poz. 9980.

⁷⁹ W SPTK pod red. H. E. Wyczawskiego (t. 4, Warszawa 1983, s. 399-400) z tego właśnie względu odnotowano prace Ważyńskiego. Wynika to z kryterium doboru teologów wyjaśnionym

cuskim można zaliczyć do warsztatu wykładowców⁸⁰. Studium filozofii, patrologii i języka łacińskiego służyły łacińskie pisma klasyków starożytności pogańskiej i chrześcijańskiej: Seneki, Cyserona, Laktancjusza, Mela, Justinusa, Trogusa⁸¹. Trafiały się dzieła nowożytnych filozofów w edycji francuskiej⁸².

W uzupełnieniu trzeba wymienić kilka podręczników nie odnotowanych w zachowanej części inwentarza biblioteki seminarium, a powszechnie stosowanych w innych tego typu zakładach w Polsce. Chodzi przede wszystkim o dwuczęściową – składającą się z wykładu dogmatyki moralnej – *Medulla theologica* L. Abelly'ego⁸³ (Paryż 1650), współpracownika św. Wincentego à Paulo w dziele reformy, szerzyciela kultu Maryi⁸⁴. Argumentację teologiczną umiesz-

---

we wstępie: „W «SPTK» pominięto autorów kazań. Wyjątek uczyniono tylko dla tych autorów, którzy swym traktatom teologicznym dawali formę kazań (sermones), co w dawnych wiekach bynajmniej nie należało do rzadkości, względnie w nowszych już czasach zawarli w kazaniu ni mniej ni więcej tylko formalny wykład teologiczny. Nie uwzględniono również autorów rozmyślań, lecz jedynie teoretyków teologii ascetyczno-mistycznej. Jeżeli jednak pisarz zawarł obok tekstów ogłoszonych rozmyślań także część teoretyczną (metoda rozmyślania, sposoby dążenia do doskonałości chrześcijańskiej), wówczas potraktowano go jako teologa”. SPTK (Wstęp), Warszawa 1981, t. 1. s. 18.

⁸⁰ Są to: *Lettres chrétiennes et spirituelles, ou l'esprit du vrai christianisme*. Nouvelle édition. A Londres MDCCLXVII (prawdopodobnie autorstwa kwietystki Joanny Bouvier de la Motte-Guyon, ur. 1648, zm. 1717); *Les opuscules spirituels de Madame Motte-Guyon*. Paris MDCCXC; *Discours chrétiens et spirituels sur divers sujets qui regardent la vie intérieure*. Par Madame Motte-Guyon. Paris MDCCXC; *Poésies et cantiques spirituels sur divers sujets qui regardent la vie intérieure, ou l'esprit du vrai christianisme*. Par M. Motte-Guyon. Paris MDCCXC; *La sainte bible avec des explications et réflexions qui regardent la vie intérieure*. Par M. Motte-Guyon. Paris MDCCXC, t. 1-17, 19-20 (brak t. 18); *Justifications de la doctrine de M. de la Motte-Guyon*. Par Fénelon. Archevêque de Combrai. A Paris MDCCXC; *La vie de Madame Motte-Guyon, écrite par elle même*. Paris MDCCXCI, t. 1 (brak t. 2). Wszystkie te książki występują w katalogu biblioteki seminarium chełmskiego (ChKGK 1163) pod następującymi pozycjami (w kolejności przytoczonych tytułów, które podaję w wersji występującej w katalogu): 8562, 8498, 8499, 8500, 8501, 8509, 8497.

⁸¹ *L. Annaei Senecae philosophi Opera*, vol. II-III, Biponti 1782; *M. Tulli Ciceronis Opera. Ad optimos libros recensuit anima diversionibus criticis instruxit indices et lexicon Ciceronianum addidit Christianus Daniel Becking*, Volumen III orationum tomus III et volumen IV orationum tomus IV. Lipsiae 1802; *Lucii Caecilii Firmiansi Lactantii opera omnia*. Tomus I-II. 1748; *Pomponii Melae. De situ orbis libri III*. Editio 2. 1748; *Iustinus explicatus, sive historiae Philipicae ex Trogo Pompejo libri XLIV*. 1758. Tytuły te znajdują się w katalogu biblioteki seminarium pod pozycjami (zgodnie z porządkiem cytowania): 10 133, 8330, 10 124, 10 131, 10 132. Cytuję je zgodnie z zapisem katalogowym. Zob. ChKGK 1163.

⁸² ChKGK 1163: *De la recherches de la vérité*. Par Malebranche. A Paris MDCCLXXII (poz. 8505); *La philosophie chrétienne, ou extraits divers des ouvrages de Genlis*. A Paris 1802 (poz. 1858).

⁸³ D u k a ł a, *Szkoła księży misjonarzy* s. 139.

⁸⁴ R. G r a b e r, *Abelly, Louis, 1603-91*, LThK, t. 1, kol. 15; S. S m o l e Ń s k i, *Abelly Louis ks.*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, kol. 13.

czoną w *Medulla* Abelly czerpał z Biblii, Ojców Kościoła, soborów, dekretów papieskich. W drugiej połowie XVIII w. *Medullę* zastąpił inny, szeroko akceptowany i wielokrotnie wznawiany i modyfikowany podręcznik, a mianowicie *Institutiones theologicae* P. Collecta, antyjansenisty francuskiego, probabilisty. W podręczniku tym zostały poruszone także zagadnienia dogmatyczne i moralne⁸⁵. Wzmiankowane pozycje ukierunkowane były na praktyczne, duszpasterskie studium. Posługiwano się też dziełami A. Reiffenstuela⁸⁶ i pracami teologów polskich⁸⁷.

Wykształcony pod koniec XVIII w. model podręcznika teologii dogmatycznej bliski był obecnemu sposobowi ujmowania tych zagadnień. Teologia moralna zajmowała w programach seminariów uprzywilejowane miejsce. Stopniowo ewoluował sposób jej wykładu. Początkowo nauczano teologii praktycznej, poruszającej różnorodne sprawy duszpasterskie związane z oceną moralną czynów ludzkich w sakramencie pokuty, ze sprawowaniem liturgii, udzielaniem sakramentów świętych⁸⁸. Dla potrzeb duszpasterstwa systematyzowano, komentowano i publikowano kazuistyczne poradniki dla spowiedników. Bywało, że kwestie z zakresu teologii scholastycznej, dogmatycznej i prawa kanonicznego, dotyczące czynu ludzkiego, prawa naturalnego, sakramentów, łaski, grzechu, nagrody, kary, rozpatrywano w kategoriach spekulatywnych⁸⁹. W miarę rozszerzania i pogłębiania wykładu teologii moralnej obok kazusów pojawiały się również ujęcia teoretyczne; kazusom pozostawiono funkcję ćwiczeń praktycznych. Charakterystyczną cechą teologii moralnej XVIII w. było jej ujęcie praktyczne, przydatne do szafowania sakramentu pokuty.

Do r. 1804 to, co zwykle się określać mianem teologii pasterskiej, było nabywaniem wiadomości i praktycznych umiejętności nie tylko na sali wykładowej i w cerkwi seminaryjnej, lecz także podczas pobytów na plebanii (niezrządkiem rodzinnej), niekiedy w innym dekanacie niż dekanat, do którego należała parafia pochodzenia alumna, a nawet w klasztorze⁹⁰. Tuż przed święceniami

⁸⁵ D u k a ł a, *Szkola księży misjonarzy*, s. 139-140; O l i g s c h l ä g e r, *Collet*, kol. 5.

⁸⁶ Por. B a j d a, *Teologia moralna*, s. 289; A. R e i f f e n s t u e l, *Theologia moralis*, Czenstochoviae 1730; A. S c h e u e r m a n n, *Reiffenstuel, Anaklet, OFM* (seit 1658), LThK, t. 8, kol. 1137: „Klassiker der prakt. Theologie, der die Trennung von Recht u. Moral durchführte, berühmt vor allem als Kommentator des Dekretalenrechts”.

⁸⁷ F. P r z y ł ę c k i, *Compendium theologiae moralis ad usum tum novellis clericis tum incipientibus confessariis perutile et necessarium in gratiam theologico-moralium studiorum*, Vilnae 1754, oraz J. B a r t o ł t, *Corona decenni explanationi theologiae moralis* [...], Sandomiriae 1725. Por. B a j d a, *Teologia moralna*, s. 291.

⁸⁸ W o j t y s k a, *Nauka i nauczanie przedmiotów teologicznych u kanoników regularnych*, s. 499.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ APL, ChKGK, nr 1015. *Ingrossatio metricarum testimoniorumque vitae ac probitatis R. R. alumnis in Seminario Diaecesiano degentibus servientium [1786-1790]*, passim.

z reguły była to katedra chełmska. Kaznodziejstwo i katechizacja, liturgia i śpiew wypełniały czas praktyk i – jak wzmiankowano w poprzednim paragrafie – służyły nie tylko nauce, ale także dyscyplinie, formacji ascetycznej, przygotowaniu do życia na parafii, w związku z czym wymagały specyficznego programu i metody kształcenia. Ponadto należy wymienić księgi liturgiczne stanowiące swoiste podręczniki, których nie posiadała biblioteka szkoły diaków w Chełmie założonej w 1840 r.⁹¹, a które należały do podstawowego wyposażenia cerkwi, a tym bardziej kościoła seminaryjnego i katedry, np. ewangeliarz, mineja, parastasnik, akatystarz⁹².

2. STUDIUM W LATACH 1810-1833

Wznowienie działalności seminarium chełmskiego – po jego likwidacji dokonanej przez Austriaków w r. 1804 – nastąpiło za czasów Księstwa Warszawskiego w r. 1810. Stan badań pozwala na skrótkowe przedstawienie wielu zagadnień dotyczących podręczników, z których korzystano we wszystkich seminarjach w Królestwie Polskim i w Wolnym Mieście Krakowie. W centrum uwagi pozostaną sprawy specyficznym chełmskie lub mniej znane.

Biskup chełmski Ferdynand Ciecchanowski (24 lutego 1810 – 7 kwietnia 1828) wprowadził od samego początku nowoczesny program studiów, tak że komisja profesorów seminarium, komentując w r. 1821 „plan Naukowy dla Seminarjów Diecezjalnych przez W[ysoką] K[omisję] Rząd[ową] W.R. i O.P.

---

⁹¹ Zob. przypis 65; F. R z e m i e n i u k, *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772-1914*, Lublin 1991, s. 54.

⁹² W literaturze polskiej o poszczególnych cerkiewnych księgach liturgicznych i ich przeznaczeniu pisali na przykład: ze strony katolickiej - J. S., *W Kościele i w Cerkwi. Praktyczny wykład obrządków rzymskiego i greckiego*, Kraków 1926, s. 79-80 (Ewangelia, tj. ewangeliarz mszalny; Apostoł, czyli lekcjonarz; Służebnik, czyli Liturgikon, tj. mszał; Czasosłów, czyli Horologion, tj. godziny kanoniczne albo oficjum; Mineja, w znaczeniu podstawowym porządek codziennej oficjalnej modlitwy Kościoła; Triod, czyli Trypisnec, Trójpieśniarz; Oktoich, czyli Ośmołhasnyk, tj. księga ośmiu głosów; Psalterz; Trebnik, tj. rytuał; Parastasnik, tj. rytuał z nabożeństwem żałobnym; Akatystarz); ze strony prawosławnej – M. L e n c z e w s k i, *Liturgia czyli nauka o nabożeństwach. Skrypt dla Sekcji Teologii Prawosławnej*, Warszawa 1976, s. 124-134 (Ewangelia, Apostoł, Psalterz, Psalterz Pełny, Typikon, tj. pełny porządek i reguła Służby Bożej, Liturgikon, Liturgikon biskupi, Czasosłów, Oktoich, Mineja Miesięczna, Mineja Ogólna, Mineja Świąteczna, Mineja Dodatkowa, Triod Postny, Triod Kwietny, Hirmologion, Trebnik, Moleben, tj. księga nabożeństw okolicznościowych, Akatystarz – zbiór nabożeństw pochwalnych, Modlitewnik, Ijerejski Molitwosłow – modlitewnik dla kapłanów, księgi nut – np. Obichod). Terminologię stosowaną przez obu autorów starałem się ujednoczyć według: A. Z n o s k o, *Mały słownik wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Warszawa 1983, z zachowaniem pisowni wielkich liter.

z dnia 14 Mar. r.b. N° 2452” wydany, mogła z dumą stwierdzić, iż spośród przewidzianych w nim przedmiotów nauczania zasadnicze – wraz z zatwierdzonym do użytku zestawem podręczników („autorów”) – „systematycznym sposobem [...] są zaprowadzone” i „od lat przeszło 10ciu już w Seminarium Chełmskim są dawane”⁹³. Były to: studium biblijne „w całej rozległości”, historia kościelna, teologia dogmatyczna, prawo kanoniczne, teologia moralna, teologia pastoralna, sztuka katechizowania, a także krytyka języków łacińskiego i ojczystego, ćwiczenia w wymowie „powszechnej” i kaznodziejskiej⁹⁴. W r. 1818/1819 rozkład wykładów na poszczególnych latach przedstawiał się następująco: na pierwszym roku – archeologia („*seu scientia de Antiquitatibus Domesticis Politicis et Religiosis in Sacra Scriptura mentionis*”), wprowadzenie do Ksiąg Starego Testamentu („*seu scientia de origine et argumento Sacrae Scripturae Veteris Testamenti*”), wprowadzenie do Ksiąg Nowego Testamentu („*seu scientia de origine et argumento Sacrae Scripturae Novi Testamenti*”), hermeneutyka („*seu modus theoreticus interpretandi Sacram Scripturam*”), egzegeza („*seu modus practicus interpretandi Sacram Scripturam*”), historia kościelna; na drugim roku – prawo kanoniczne („*tam Publicum quam Privatum*”) i teologia dogmatyczna; na trzecim roku – teologia moralna, teologia pastoralna, sztuka katechizowania. Jednocześnie na wszystkich latach studiowano rubryki rytu greckokatolickiego⁹⁵.

Przedstawiony w marcu 1821 r. przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego tygodniowy plan nauk dla czteroletniego studium seminarium przewidziany był – po uprzednim zasięgnięciu opinii biskupów ordynariuszy i „za wspólnem następnie porozumieniem się” – do wprowadzenia w roku seminaryjnym 1821/1822⁹⁶. Alumni pierwszego i drugiego roku język polski i literaturę mieli studiować w wymiarze 3 godzin, alumni trzeciego roku – godzinę tygodniowo. Dla czwartego roku przewidziano krytykę ćwiczeń polskich, połączoną z wymową kaznodziejską przy wykładach teologii pastoralnej. Na trzy pierwsze lata zaprogramowano naukę języka i literatury łacińskiej, odpowiednio w wymiarze 9, 3 i 1 godziny. Specyfikę pierwszego kursu stanowiło pięć przedmiotów – dla każdego z nich zarezerwowano 2 godziny. W ramach trzech z

---

⁹³ APL, ChKGK, nr 928, O seminariach i synach kapłańskich 1817-1833 (dalej: ChKGK 928) s. 118. Opinia komisji profesorów seminarium chełmskiego (księża: rektor Jakub Tyski, Jan Teraszkiewicz, Daniel Halicki, Jan Wokulski) dla Bpa Chełm. 17 maja 1820 r. Pomyłka w dacie: w rzeczywistości był to r. 1821. Por. ChKGK 928, s. 129.

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ ChKGK 928, s. 80.

⁹⁶ ChKGK 928, s. 129. KR WRiOP do Bpa Chełm. 14 marca 1821 r., nr 2453. W piśmie tym znajduje się wyjaśnienie, że plan nauk został „ulożony przez Biskupów i innych duchownych do składu Kommissyi Rządowej należących”.

tych przedmiotów miano uczyć więcej niż jednej dyscypliny. Wyliczono je w następującej kolejności: historia powszechna i geografia; matematyka; fizyka i chemia; historia naturalna; empiryczna somatologia łącznie z psychologią i antropologią pragmatyczną. Wyłącznie studentów drugiego roku miały obowiązywać wykłady pięciu innych dyscyplin: logika, metafizyka, pedagogika i wiadomości z prawa natury składały się na program pierwszej dyscypliny (5 godzin), poza tym były to archeologia „bibliczna” (zajmowała w tym projekcie 2 godziny), hermeneutyka generalna (1 godzinę), introdukcja do ksiąg Starego i Nowego Testamentu (2 godziny) oraz historia kościelna (6 godzin). Wspólne dla trzeciego i czwartego kursu miały być wykłady z teologii dogmatycznej i z teologii moralnej, dawane na przemian w kolejnych latach akademickich (9 godzin), wykład Starego (2 godziny) oraz Nowego Testamentu (2 godziny) jednocześnie przez dwa lata. Dla trzeciego roku projektowano pierwszą część teologii pastoralnej (4 godziny) oraz katechetykę i „prywatne wniey ćwiczenia” (2 godziny). Na czwarty rok przypadła kontynuacja drugiej części teologii pastoralnej, połączona z krytyką kazań (4 godziny), i prelekcje z prawa kościelnego (3 godziny)⁹⁷.

Obszerny program wykładów (po 22 godziny na pierwszym i drugim, 21 godzin na trzecim, 20 na czwartym roku studiów) w połączeniu z innymi ćwiczeniami przewidzianymi w ramach pełnej formacji alumna skłonił ministerstwo do opracowania szczegółowego planu zajęć całotygodniowych. Pobudkę ustaloną na godzinę 5, przewidując w indywidualnych przypadkach możliwość wstawania o godzinie 4 i uzyskania pozwolenia na naukę po godzinie 22. Na modlitwy poranne zarezerwowano czas od godziny 5.30 do 6; modlitwy wieczorne – wraz z rachunkiem sumienia i konferencją duchowną regensa lub jednego z profesorów, połączoną z przestrogią („stosowne do Materii”), do której mieli się włączać alumni, powtarzając treść rannych czytań – wyznaczono na godziny 19.30-21. W niedzielę i święta naukę regensa przeniesiono na czas po nieszporach, sprawowanych o godzinie 16. Celebrowanie mszy św. przypadało w harmonogramie dnia na godzinę 7, a w niedzielę i święta dochodził obowiązek uczestniczenia w jutrzni i sumie z kazaniem. W sobotę i niedzielę zarządzono nieszpory. Na poszczególne tygodnie przewidywano dyżurnych hebdomariuszy do asysty liturgicznej w kościele i czytań w oratorium. O godzinie 12 spożywano obiad, o godzinie 19 – wieczerzę; plan dnia nie wymieniał śniadania. W trakcie trwania obiadu hebdomariusz powinien czytać historię Kościoła i kanony soborów powszechnych oraz synodów prowincjal-

---

⁹⁷ ChKGK 928, s. 133, 146. Wykaz przedmiotów i godzin tygodniowych po Seminariach Dyecezalnych. Przy piśmie KR WRiOP do Bpa Chełm. z 14 marca 1821 r., nr 2453. Por. ChKGK 928, s. 129.

nych w celu przekazania alumnom wiedzy i ukształtowania właściwej postawy w zakresie karności; na czas kolacji zaplanowano czytania z historii Kościoła polskiego i uchwał synodalnych, a po jej zakończeniu – ćwiczenia w śpiewie do godziny 20.30.

Po mszy św. przewidziano czas na przygotowywanie się do wykładów, które w poniedziałek, czwartek i piątek umieszczono między godziną 8 a 10 (ewentualnie 11) oraz między godziną 14 i 16. W środę rozkład ten miał obowiązywać w części przedpołudniowej. We wtorek dochodziły prelekcje z rytuału dla pierwszego, drugiego i trzeciego roku między godziną 10 do 11; w sobotę od godziny 8 do 9 ćwiczenia z języka łacińskiego, od godziny 9 do 10 z języka ojczystego. Studium osobiste studenta miało odbywać się w poniedziałek, wtorek, czwartek i piątek w godzinach: 6-7, 10 (lub 11)-12, 13-14, 17-19; w środę od godziny 16 do kolacji; w sobotę po nieszporach odprawianych o 16; w niedzielę od godziny 14 do nieszporów, z tym że uczniom czwartego roku nakazano, by godzinę przed nieszporami prowadzili katechezę z dziećmi w kościele „w przytomności Profesora, który na postrzeżone uchybienia prywatnie bacznie ich czyni”.

Niewiele czasu pozostawało na rekreację: w poniedziałek, czwartek, piątek po obiedzie do godziny 13, w niedzielę i święta – do godziny 14; po wieczornych modlitwach, rachunku sumienia i konferencji duchownej, rozpoczynanych o godzinie 20.30, było go trochę do godziny 22, z tym, że we wtorek, środę, sobotę, niedzielę i święta rozpoczynał się on po kolacji i trwał do modlitw wieczornych. Obowiązkowa przechadzka lub „w czasie słoty rozrywka domowa” wypadła w środę i sobotę od godziny 14 do 16⁹⁸. Drobiazgowy, godzinny rozkład wykładów i zajęć na poszczególne dni tygodnia podawały analityczne, przekrojowe tabele przygotowane w Warszawie⁹⁹.

Przedstawiony tu projekt programu nauczania oraz innych zajęć o charakterze wychowawczo-formacyjnym, wypełniających niemal całkowicie czas pobytu alumnow w seminarium, a także wzgląd na pożądany efekt tych działań, zaważył na przyjęciu przez ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego zasady organizacji ferii i spowodował też wysunięcie sugestii, „aby żadnemu nie wolno było wyjeżdżać z Seminarium na święta, a nawet na ferie letnie”¹⁰⁰. Alumni chełmscy mieli większy margines swobody, co pozostawało

---

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ ChKGK 928, s. 121-122. [Pełny] Wykaz Zatrudnień i godzin całotygodniowych w Seminarjach Diecezalnych, tamże, s. 130, 149. Wykaz Zatrudnień i godzin całotygodniowych w Seminarjach Diecezalnych [w odniesieniu tylko do wykładów]. Oba wykazy dołączono do pisma KR WRiOP do Bpa Chełm. z 14 marca 1821 r. nr 2453, s. 129 w fascykułe ChKGK 928.

¹⁰⁰ ChKGK 928, s. 147-148.

w związku z ich mniejszym obciążeniem obowiązkami seminaryjnymi¹⁰¹. Wzmiankowana komisja biskupia w Chełmie, powołana do oceny propozycji ministerstwa, nie uznała ani za celowe, ani za możliwe wprowadzenie „powtórzenia” z historii i geografii, matematyki, fizyki i chemii, historii naturalnej, somatologii empirycznej, antropologii pragmatycznej, „historii i literatury” filozofii, uważając je za dyscypliny uniwersyteckie¹⁰². Odpowiadając w imieniu ministerstwa biskup Prażmowski tak przedstawiał zasadność nauczania kwestionowanych przedmiotów: „tylko w takim stopniu dawać się mają, ile ich znajomość jest konieczna potrzebna przyszłym plebanom, aby się uważać mogli wrówni z oświeconszymi w parafii. Nie mogą być zatem odesłane do Uniwersytetu, gdzie się początki tych nauk nie dają, i gdzie tylko część wyższe usposobienie mających kleryków, może być przypuszczona”¹⁰³. Co do przedmiotów do tego czasu „dawanych” w seminarium, komisja profesorów chełmskich orzekła, że mogą wchodzić w rachubę zmiany w rozkładzie godzin wykładów. Z nowych propozycji za przydatne dla edukacji kleryckiej uznała tylko psychologię, logikę i metafizykę¹⁰⁴. Nasuwa się spostrzeżenie o trafności tego sądu, który znalazł potwierdzenie w późniejszym, uwzględniającym i dziś te przedmioty, *ratio studiorum* seminariów. Komisja podnosiła argumenty praktyczne, przemawiające przeciwko zwiększeniu obsady profesorskiej z 4 etatów do 5; przy założeniu, że każdy z nauczających miałby tygodniowo 17 godzin wykładów, wymagało to przynajmniej podwojenia dotychczasowej pensji nauczycielskiej, a także zapewnienia czterech audytoriów wykładowych. Ten ostatni postulat był nierealny ze względu na trudności lokalowe seminarium¹⁰⁵. Materiału porównawczego dla kwestii *ratio studiorum* w Polsce dostarcza artykuł J. Dukały¹⁰⁶. Przedłożony program rządowy nie uwzględniał higieny, której zaliczenie należało w Wilnie do warunków otrzymania święceń kapłańskich¹⁰⁷.

¹⁰¹ Tamże, s. 120. Kopia wierzitelna: Ferdynand Dąbrowa Ciechanowski, Biskup Chełmski, Senator Królestwa Polskiego Do Alumnów Seminarium Dyecezalnego Chełmskiego 1 grudnia 1820 r. Por. ChKGK 928, s. 358.

¹⁰² Tamże, s. 118-119. Opinia komisji biskupiej z 17 maja 1821 r. w sprawie planu nauk KR WRiOP.

¹⁰³ Tamże, s. 151-152. KR WRiOP do Bpa Chełm. 28 maja 1821 r., nr 2481.

¹⁰⁴ Tamże, s. 118-119.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ J. D u k a ł a, „*Ratio studiorum*” w *seminariach diecezjalnych pod zarządkiem księży misjonarzy (1675-1864)*, „*Nasza Przeszłość*”, 61(1984), s. 149-231.

¹⁰⁷ Tamże, s. 188: „*Ratio Seminarium Głównego* stanowiła wzorzec dla programów pozostałych seminariów metropolii mohylowskiej. Przedmioty w tej *ratio* podzielono na dwie grupy: obowiązkowe, z których egzaminy stanowiły warunek konieczny do otrzymania święceń, oraz przedmioty dowolne. W pierwszej grupie wymieniono: Pismo św., teologię dogmatyczną, historię Kościoła, prawo kanoniczne, literaturę łacińską i polską, historię naturalną, botanikę, fizykę,

Warunki nauki w seminarium chełmskim określała miejscowa organizacja życia i zajęć oraz atmosfera w diecezji tworzona przez jej ordynariusza, a także wymagania naukowe stawiane wychowankom.

Pomieszczenia seminarium nie wystarczały, aby w nich zapewnić zakwaterowanie dla wszystkich kandydatów. Na przykład w r. 1820/1821 poza alumnatem mieszkało 11 studentów¹⁰⁸. Rekrutowali się oni m.in. spośród biorących udział w wykładach przygotowawczych, poprzedzających podjęcie studiów teologicznych: do odbycia kursu początkowego zostali zakwalifikowani na egzaminie wstępnym¹⁰⁹. W poszczególnych latach przyjmowano następującą liczbę nowych aspirantów: w r. 1824/1825 – 7, w r. 1825/1826 – 13, w r. 1826/1827 – 7, w r. 1827/1828 – 12, w r. 1828/1829 – 11, w r. 1829/1830 – 7, w r. 1830/1831 – 20, w r. 1831/1832 – 24, w r. 1832/1833 – 21¹¹⁰. Liczba godzin wykładowych obowiązujących seminarzystów chełmskich była mniejsza od przewidzianej w przepisach rządowych z r. 1821¹¹¹. Danych do

---

rolnictwo, higienę, logikę oraz język grecki. Do drugiej grupy włączono: prawo naturalne i prawo narodów, ekonomię polityczną, mechanikę, chemię, nauki matematyczne, architekturę, rysunki i język hebrajski. Wszystkich studentów obowiązywała nauka języka rosyjskiego oraz do wyboru: francuskiego albo niemieckiego”. Nauczanie higieny było wynikiem programu edukacyjnego Komisji Edukacji Narodowej. Zdrowotnej „funkcji wychowania fizycznego wiele uwagi poświęca Grzegorz Piramowicz, m.in. w *Powinnościach nauczyciela* (1788). Uzasadniał on potrzebę higieny, analizował ćwiczenia fizyczne z punktu widzenia ich znaczenia zdrowotnego i pedagogicznego [...]. Pod wpływem tych opinii Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych umieściło w programie klasy VI *wiadomości o człowieku względem zachowania zdrowia*, czyli naukę higieny. Nie został wprowadzony wydany podręcznik do nauczania higieny, co ujemnie musiało się odbić na realizacji tego przedmiotu w szkole, ale pojawiły się przekłady kilku obcych podręczników, jak A. Tissota (*Rada dla wspólnoty względem zdrowia jego*, 1773), F. Kurcjusza (*Przepisy dietetyczne, czyli reguły zachowania się w czerstwym zdrowiu i przedłużenia życia*, 1785), J. Ballaxerda (*Jakie są przedniejsze przyczyny śmierci tak wielkiej liczby dzieci...*, 1772) oraz J. Mackenzie (*Sztuka utrzymania zdrowia*, 1769). Równocześnie z upowszechnieniem zasad higieny i ochrony zdrowia roztoczono opiekę nad higieną życia codziennego uczniów oraz nad stanem higieny w stancjach uczniowskich”. R. W r o c z y ń s k i, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław 1985², s. 93. P o r. t e n ż e, *Dzieje wychowania fizycznego i sportu od końca XVIII wieku do roku 1918*, Wrocław 1971 oraz M. G o d y c k i, *Higiena w zakresie studiów wychowania fizycznego*, Poznań 1968.

¹⁰⁸ ChKGK 928, s. 127-128.

¹⁰⁹ J. K a n i a, *Katalog alumnów seminarium diecezji chełmskiej obrządku greckokatolickiego studiujących w latach 1778-1833*, „Arch. Bibl. Muz. Kośc.”, t. 59 (1990), s. 247-404, poz. 501, 503, 505, 507, 509, 513, 531-533, 538, 542, 543, 548, 551-557, 560-567, 571, 573-577.

¹¹⁰ Dane dla poszczególnych lat akademickich znajdują się w ChKGK 928 na podanych tu w porządku odpowiadającym kolejnym latom stronach: 269, 266 i 274, 281, 299 i 318, 324 i 337, 340 i 355, 365 i 351-352, 367-368, 380 i 392; K a n i a, *Katalog alumnów*, m.in. poz. 543, 545, 552, 554, 556, 561, 563-564, 566-568, 571, 596, 654, 657, 671 (od roku akademickiego 1823/1824).

¹¹¹ K a n i a, *Katalog alumnów*, poz. 527, 531-533, 535, 538, 539, 543, 545, 547-558, 560-566, 569-571, 573-578, 582.

ustalenia – niejednokrotnie zróżnicowanego, szczególnie przed r. 1804 – czasu studiów poszczególnych kleryków dostarczają ich materiały biograficzne z katalogu alumnów¹¹²; jak wykazano, był on analogiczny do obowiązującego w seminariach łacińskich.

Wiele zależało od osobistych przymiotów biskupa. Ojcowski klimat stwarzał biskup P. Ważyński (4 stycznia 1791 – 9 marca 1804), który utrzymywał bliski kontakt z księżmi: potrafił zainteresować się chorobą parocha i starał się pomóc mu w potrzebie¹¹³, często gościł u siebie rektora seminarium i profesorów, sam bywał w tym zakładzie¹¹⁴. Dziennik Ważyńskiego świadczy o istnieniu więzi między ordynariuszem a klerykami. Przebywającego na wygnaniu w zaborze austriackim – w Galicji – pasterza, ukrywającego się przed Moskalami, odwiedził, przybywając z odległości 2 mil, bawiący w swoich rodzinnych stronach kleryk chełmski¹¹⁵. Neoprezbiter Benedykt Kuźmiński po odprawieniu prymicji w katedrze był ugoszczony obiadem przez Ważyńskiego¹¹⁶. Pisarzem biskupim był również kleryk¹¹⁷.

Bariera wymagań – w tym egzaminy – związanych z dopuszczeniem do święceń wyznaczała pułap spodziewanych wiadomości oraz określała w pewnym stopniu warunki ich uzyskania. Pierwsze zachowane dane na ten temat pochodzą z księgi egzaminów składanych w r. 1792 przed biskupem Ważyńskim przez aspirantów z rozległych terenów metropolii unickiej¹¹⁸. Ponieważ w czasie

¹¹² Tamże, *passim*.

¹¹³ [A. S. P e t r u s z e w i c z], *Wiadomość o Diariuszu, czyli dzienniku ks. Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804 dnia 4 Lutego napisanego, podał [...]*, [Diariusz Ważyńskiego], „Przegląd Archeologiczny”. Organ c.k. Konserwatorji pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie pod red. K. Widmanna, [1](1982), s. 24-43, [2](1883), s. 43-72, 3(1883), s. 38-50. Tu: 3(1883), s. 47: „Dnia 3 Grudnia [1794 r.] odliga. Nawiedził mnie JP. Leduchowski Kasztelaniec Wołyński: zobligowałem JX. Rektora Seminarium aby z JX. Ciszewskim dojechał do Uhra dla nawiedzenia tamecznego X. Parocha który jak słyzałem ciężko słaby z szwanku poniesionego przez wywrot z powozu. X. Pisarza z pożyczoną Machiną Elektryczną u JXX. Piarów wysłałem do Dubienki dla Opereacyi z JX. Narodostowskim Paralizem tkniętym. Wieczór okazał się u mnie JX. Ławrynowicz Proboszcz Kanski”.

¹¹⁴ P e t r u s z e w i c z, *Wiadomość o Diariuszu*, *passim*.

¹¹⁵ Tamże, [2](1883), s. 51: „Dnia 20 Czerwca [1794 r.] bawiłem w Maydanie Xiężpolskim gdzie po obiedzie nawiedził mnie kleryk z Seminarium Chełmskiego Diakon u swoich w tym kraju o dwie mile bawiący się”.

¹¹⁶ Tamże, s. 69: „Dnia 21 [sierpnia 1794] [...] miał w Katedrze Primicie X. Kuzmiński Benedikt wyświęcony ad titulum Parochii w Rudzie i tenże był u mnie na obiedzie iako i J.P. Rojewski Major Rossyiski”.

¹¹⁷ Tamże, s. 60.

¹¹⁸ ChKGK 945, *passim*. Schemat egzaminu oparty był zapewne na dokonanym w r. 1759 przez Rybę tłumaczeniu z języka łacińskiego na polski podręcznika T. F. Rotariususa (*Librum pro examine clericorum ordinandorum authore Rotario compositum*). A. [S.] P e t r u s z e-

swoich rządów hierarcha ów egzaminował również miejscowych kleryków¹¹⁹, a nie pozostały z tych czynności żadne świadectwa i protokoły, badaniom mógł być poddany jedynie materiał „kijowski”. Fakt, że egzaminatorem była ta sama osoba, motywuje zasadność przedstawienia sytuacji w Chełmie na podstawie analogicznych źródeł odnoszących się do stosunkowo odległych wschodnich obszarów Rzeczypospolitej¹²⁰. Konieczne jest jednak zastrzeżenie, że dokumentacja ta dotyczy osób, którym – jak się wydaje – stawiano niższe wymagania niż seminarzystom chełmskim, bowiem na 93 egzaminowanych tylko w dokumentach dwóch istnieje adnotacja, że przebywali w seminarium (Stefan Ilnicki studiował w Radomyślu, Jan Hnatkowski w Żytomierzu). Innych 18 uczęszczało do różnych szkół: w Żytomierzu, Owruczu, Szarogrodzie, Lubarze, Winnicy, Miodzinie [?], Humaniu. Jednak duże zróżnicowanie wystawionych ocen oraz praktyka powtarzania egzaminów świadczą, że przepytывanie nie było tylko formalnością. Z teologii stawiano następujące stopnie: *pessime, sufficienter, necessaria scientia, mediocriter, minus apte, satis bene, plene instructus, sufficientissime, optime, egregie*. Czytanie w języku ruskim i polskim (przez termin „czytanie” rozumiano zapewne – jeśli aspirant nie był w równym stopniu dwujęzyczny – przynajmniej bierną znajomość jego drugiego języka) oceniano według skali: *tarde, sufficienter, mediocriter, sufficienter bene, satis bene, bene, expedite, optime, egregie*; umiejętność pisania – *sufficienter, mediocriter, sufficienter bene, satis bene, bene, egregie* (w stosunku do drugiego języka kandydata do święceń mogły to być cenzury wskazujące na stopień czynnej znajomości mowy¹²¹).

---

w i c z, *Kratkoje izwiestie o Chołmskoj jeparchii i swiatitieliach jeja, so wremiom wwiedienija christianstwa do 1866 goda*, „Naukowyj Sbornik”, Lwów, 2(1866), z. 3-4, s. 159-298; 3(1867) [druk. w 1868], z. 1, s. 1-109 (tytuł w zeszycie 3-4 z r. 1866 podaje jako *terminus ante quem* rok 1863). Tu: s. 2.

¹¹⁹ P e t r u s z e w i c z, *Wiadomość o Diariuszu*, 3(1883), s. 38: „Dnia 6 Października [1794]. Dwóch Kleryków Subdiakonów chcących wyswięcenia na Diakoństwo examinałem z nauki Chrześcijańskiej”.

¹²⁰ ChKGK 945, *passim*. Starający się o święcenia przedstawiał kilka dokumentów, przede wszystkim dekret promocyjny dopuszczający do ordynacji wystawiony przez właściwy konsystorz; w analizowanym tu materiale najczęściej znajdują się dekrety promocyjne pochodzące z Konsystorza Generalnego Kijowskiego, Konsystorza Generalnego Wileńskiego Metropolitalnego oraz Konsystorza Generalnego Braclawskiego. W jednym przypadku (Andrzeja Naruszewicza) dokument taki wyszedł z Konsystorza Generalnego Łuckiego. Na 93 przypadki nie ma żadnej informacji o dekretach promocyjnych 5 egzaminowanych (Metodego Białkowskiego, Jana Nowickiego, Jakuba Gnidaszewskiego, Piotra Bahalińskiego, Teodora Woyny), 4 innych miało jedynie uregulowaną sprawę tytułu święceń, tj. beneficjum (Pizoniusz Sulima, Aleksy Diahttowicz, Józef Drozdowski, Michał Hreczyna). Uderza duża liczba (40!) nie uregulowanych przypadków tytułu święceń.

¹²¹ Tamże, *passim*.

W latach dwudziestych ubiegłego wieku ordynariusz i profesorowie oceniali kleryków przed dopuszczeniem do święceń kapłańskich, zaliczając ich do jednej z trzech klas umiejętności. Do przyjęcia prezbiteratu upoważniała klasa pierwsza. Ci, którzy ukończyli naukę i nie otrzymali odpowiedniej opinii, mieli „czas pozwolony tego poprawienia”, który upływał na kilka tygodni przed święczeniami; musieli w tym terminie „klasy potrzebujące poprawy [tj. trzecią i drugą lub tylko drugą – J. K.] uzupełnić”¹²².

Po egzaminach wstępnych i pierwszych miesiącach pobytu w seminarium wydawano opinię o kwalifikacjach nowych alumnów, określając m.in. stopień ich „zdatności” (zdolności). Dane na ten temat zawarte są w materiałach biograficznych studentów. Pozwalają one opisać ich potencjał intelektualny w ramach następującej skali: *zdatność dostarczająca* (tj. wystarczająca, czyli dostateczna¹²³), *mierna*¹²⁴, *mała*¹²⁵, *słabego objęcia*¹²⁶, *dobra*¹²⁷, *spodziewana dobra*¹²⁸, *czyni nadzieję odpowiedzenia wysokości powołania*¹²⁹, *kwalifikacje stosowne*¹³⁰, *wielka*¹³¹, *szczególna*¹³², *celująca*¹³³, *obiecuje celowanie*¹³⁴. Odnotowano „postęp”¹³⁵ i „regres”¹³⁶. „Słabe władze umysłowe” i „wątpliwe obyczaje” dyskwalifikowały kandydata przy przyznawaniu „miejsc funduszowych” w seminarium¹³⁷.

¹²² ChKGK 928, s. 165. Adnotacja nr 1366 z 31 grudnia 1821 (brulion) o rozporządzeniu Bpa Chełm. wydanym Konsystorzowi Chełmskiemu w sprawie trybu podnoszenia kwalifikacji tych absolwentów seminarium oczekujących na święcenia kapłańskie, którzy nie otrzymali wystarczająco wysokiej oceny ze strony swoich przełożonych, wraz z nakazem wydania odpowiedniej instrukcji dla rektora i alumnów; następuje tekst odnośnej instrukcji w postaci brulionu wpisu do akt konsystorza.

¹²³ K a n i a, *Katalog alumnów*, poz. 488-493, 495-502, 504, 505, 507, 509, 510, 611.

¹²⁴ Tamże, poz. 530, 535, 548, 549, 551, 552, 554, 555, 557, 569, 570.

¹²⁵ Tamże, poz. 532, 538, 549, 552, 560, 561.

¹²⁶ Tamże, poz. 561.

¹²⁷ Tamże, poz. 533, 534, 539-541, 542-544, 546, 548, 550, 551, 553, 557, 563, 564.

¹²⁸ Tamże, poz. 513, 515-517, 519, 520, 523, 525.

¹²⁹ Tamże, poz. 565-567, 571 i 573, 574 („w naukach są Pilni”).

¹³⁰ Tamże, poz. 568, 572, 575, 578, 600-602, 604-609, 611-620, 622, 623, 633-653.

¹³¹ Tamże, poz. 541, 545, 547, 550, 562, 563.

¹³² Tamże, poz. 546.

¹³³ Tamże, poz. 494, 506, 508, 512.

¹³⁴ Tamże, poz. 514, 518, 521.

¹³⁵ Tamże, poz. 546, 548, 550, 551, 554, 555.

¹³⁶ Tamże, poz. 541, 557, 563.

¹³⁷ ChKGK 928, s. 63. KR WRiOP do Bpa Chełm. 9 września 1818 r., nr 4142; Informacje o studiach, wykładanych przedmiotach, niekiedy wyniki w nauce odnotowują pozycje w: K a n i a, *Katalog alumnów*, 493-497, 500, 502, 504, 505, 507, 509-512, 527, 530-533, 535, 538, 539, 541-545, 547, 558, 560-564, 569, 570, 573.

Na posiedzeniu konsystorza chełmskiego w dniu 6 października 1822 r. zapadła uchwała, aby dla gruntowniejszego doskonalenia się w łacinie alumni „tak pomiędzy sobą iako też i swoimi Nauczycielami” posługiwali się wyłącznie tym językiem, polecając rektorowi skrupulatne wykonanie tego postanowienia¹³⁸. Faktycznie wykładano po łacinie już wcześniej: zachowała się wzmianka z r. 1821 o podaniu Feliksa Gruszeckiego, który „doprasza się ażeby mu wolno było słuchać nauk w tutejszym Seminarium w Języku Ojczy- stym, gdyż usposobienie się w języku łacińskim iest krzywdą dla iego wie- ku i honorowości nabytej w służbie woyskowej”. Odpowiedź była jedno- znaczna: „Nauki wszystkie w Seminarium tutejszym, w języku Łacinskim są dawane”¹³⁹.

Propozycja z r. 1821 w sprawie podręczników dla seminarów zaopatrzona została przez projektodawców (notabene katolickich duchownych w minister- stwie WRiOP) we wskazówki metodyczne, które szły w kierunku praktycznego ujmowania zagadnień pod kątem duszpasterskim oraz kładły nacisk na uwzględ- nienie „ducha i potrzeb wieku [...] jeżeli chcemy, aby bez nadwężenia prawdy i cnoty gruntowna oświata ułatwioną, przyśpieszoną i zapewnioną była”¹⁴⁰. Odrzucano dawny homogeniczny model teologii na rzecz specjalizacji, warto- ściowania i hierarchizacji prawd filozoficznych i teologicznych¹⁴¹. Zachęcano do krytycznego podejścia względem też zalecanych autorów, ponieważ nie wszyscy „są iednakowo doskonałemi, twierdzić iednak można bez zawodu, że na powszechną zasłużyli zaletę”¹⁴². Podręczniki teologiczne z zestawu przed- stawionego przez ministerstwo ostatnio omówił po części J. Kracik¹⁴³.

---

¹³⁸ ChKGK 928, s. 178. Adnotacja nr 999 z 28 października 1822 r. z posiedzenia konsy- storza (brulion) wzmiankująca o powziętej decyzji. Następuje pismo do rektora Jakóba Tyskiego o wdrożenie postanowienia w sprawie egzekwowania czynnego posługiwania się językiem łacińskim.

¹³⁹ Tamże, s. 125. Adnotacja nr 64 z 1 lutego 1821 (brulion) w sprawie Felixa Gruszeckiego. Następuje odpowiedź dana temuż przez konsystorz.

¹⁴⁰ Tamże, s. 134-144. Wykaz Autorów i sposobu dawania Nauk Teologicznych w Semina- ryach Dyecezalnych. Przy piśmie KR WRiOP do Bpa Chełm. z 14 marca 1821 r. nr 2453. Por. ChKGK 928, s. 129.

¹⁴¹ Tamże, s. 134-135: „Minęły czasy kiedy Arystotelesa dzieła kładąc obok Ksiąg świętych i zbiorów podań starożytnego Kościoła, czerpano z nich zasady wykładania, dowodzenia i bro- nienia prawd objawionych: a mało rozróżniając przepisy Boskie od ludzkich, teoretyczne od praktycznych; nie uważając ani naturalnego związku materyi, ani stopni wyobrażeń, przez które myśl do gruntownego objęcia rzeczy niewiadomuch przechodzić zwykła; powszechnie właśnie bra- no wszystko zarówno, mieszczono w iednym dziele, i szczególne Materyy arbitralne systemata równie Naukom szkodliwe, iak ucującym się niedogodne, układano. Miłość prawdy i porządku usunęła tę różno-cętkową oponę, czyniącą blask chrześciańskiej wiary i moralności”.

¹⁴² Tamże, s. 136.

¹⁴³ J. K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii w Wolnym Mieście Krakowie*. „Nasza Przesz-

Na pierwszym miejscu przedstawiono dzieła z zakresu Pisma świętego, a wśród nich *Compendium Hermeneuticae Generalis Librorum Veteris et Novi Foederis* (Cracoviae 1817; t. 2 ukazał się w r. 1821) bazylianina F. Kudrewicza, jednego z najwybitniejszych polskich biblistów pierwszej połowy XIX w. (czołowego działacza Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, założonego w r. 1815)¹⁴⁴, napisane na podstawie prac premonstratensa J. Jahna, orientalisty i egzegety pozostającego pod wpływem oświeceniowej teologii protestanckiej, czerpiącego z niej wzory w zakresie metody badawczej, zgodnie z którą rozwijał krytykę i hermeneutykę biblijną w duchu katolickiego oświecenia¹⁴⁵. W swoim *Compendium* Kudrewicz pominął te wątki występujące u Jahna, które w tym czasie uchodziły za wątpliwe z punktu widzenia wykładni katolickiej. Kulisy warsztatu unickiego biblisty według stanu z r. 1823 odsłania Kracik: były to publikacje i rękopisy samego Kudrewicza, *Archeologia* Jahna, pomoce dydaktyczne wyjęte z *Apparatum ad Biblia Sacra* B. Lamy (Grenoble 1687), książki gallikanisty K. Fleury'ego w tłumaczeniu S. Bielskiego – *Historia Starożytności* (Warszawa 1806) i *Obyczaje dawnych chrześcijan* (Warszawa 1811), G. Meyera *Institutio interpretis sacri*, przeróbka *Philologia sacra* orientalisty niemieckiego S. Glassa dokonana przez J. Dathe (Lipsiae 1776) oraz praca J. Rosenmüllera – prawdopodobnie *Historia interpretationis* (t. 1-5, Lipsiae 1798-1814)¹⁴⁶. Wykaz Autorów ministerstwa WRiOP wskazuje podręczniki służące do „wytłumaczenia [...] szczegółowych twierdzeń”: *Enchiridion Hermeneuticae Generalis Tabularum Veteris et novi Foederis auctore Johanne Jahn* (Viennae 1812), *Hermeneutica Generalis usibus academicis accommodata ab Altmanno Arigler* (Viennae 1813), *Institutiones Hermeneuticae Scripturae Sacrae veteris et novi Foederis Johanne Nepom[uceni] Alber* (Pestini 1817-1818) węgierskiego pijara (profesora egzegezy na Uniwersytecie w Peszcie), *Introductio in Libros Sacros veteris Foederis a Johanne Jahn* (Viennae 1814) oraz jego obszerniejsze wydanie *Einleitung in die Göttlicher Bücher des alten Bundes von Johann Jahn* (Wien 1802-1803), *Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments von D[omdekan] Joh[ann] Leonhard Hug* (Tübingen 1808) profesora języków orientalnych i egzegezy, zwalczającego ówczesne tendencje krytyki racjonalistycznej¹⁴⁷. Jako pomoc „w dawaniu starożytności Biblicznych” mia-

---

łość”, 63(1985), s. 229-259. Tam, gdzie przy poszczególnych osobach nie zastosowano odsyłaczy, przytaczano dane i charakterystyki autorów oraz ich dzieł za Wykazem KR WRiOP, przy ewentualnym uwzględnieniu ustaleń Kracika.

¹⁴⁴ L. S t a c h o w i a k, *Rozwój nauk biblijnych w XIX i początkach XX wieku*, s. 38, 46-48.

¹⁴⁵ A. H u b e r, *Jahn, Martin Johann, OPraem (seit 1772)*, LThK, t. 5, kol. 854-855.

¹⁴⁶ K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 236-238.

¹⁴⁷ J. S c h m i d, *Hug, Johann Leonhard (1765-1846)*, LThK, t. 5, kol. 507.

ły być używane przede wszystkim opracowania Jahna: *Archeologia Biblica* (Viennae 1814) oraz *Biblische Archäologie mit Kupfern* (Vien 1796, 1805), ewentualnie *Antiquitas Hebraica breviter descripta a Johanne Henrico Parean* (Traiectina¹⁴⁸ 1817) profesora literatur orientalnych. Ponadto proponowano „poradzić się Kahneta *Dyssertacyi*; Dominika Brentano *Die heilige Schrift der alten Testaments*, Francfurt am Mayn 1811, tegoż *Die heilige Schrift des Neuer Testament*, Wien und Prag 1802-1803”. Zestaw ministerialny w zakresie biblistyki kończyła pozycja B. M. Schnappingera, sekularyzowanego karmelity, profesora egzegezy i dogmatyki w Heidelbergu – *Die heilige Schrift der Neuen Testaments* (Graz 1818)¹⁴⁹. Wskazówki metodyczne odnośnie do sposobu wykorzystania materiału szły w kierunku skrócenia krytyki zewnętrznej i wewnętrznej odmiennych lekcji tekstu biblijnego. Nie dotyczyło to wersji łacińskiej, przypuszczalnie ze względu na potrzebę ćwiczeń w tym języku. Więcej uwagi zalecano poświęcić sprawom autentyczności, autorytetu, treściom dogmatycznym, natchnieniu, kanoniczności, komentowaniu trudnych fragmentów Ksiąg świętych¹⁵⁰.

Za podstawową bazę do nauczania historii Kościoła uznano wykłady M. Dannenmayera¹⁵¹, F. Gmeiner¹⁵², K. Schmalfusa¹⁵³. Pierwszy z tych autorów, profesor teologii we Fryburgu bryzgowijskim i historii Kościoła w Wiedniu, pisał w duchu józefińskim, m.in. zgodnie z zasadami historiografii protestanckiej i gallikańskiej, uzyskując pierwszą nagrodę w konkursie na państwowy podręcznik historii Kościoła oraz miejsce w *Indeksie kościelnym*¹⁵⁴ za *Institutiones Historiae Ecclesiasticae N. T.* (Viennae 1806²), przewidziane przez ministerstwo WRiOP dla seminariów duchownych. Resort ten widział zaletę książki Dannenmayera w tym, że autor przytaczał źródła, „z których obszerniejszą rzeczy wiadomość czerpać należy”. Drugi, profesor uniwersytetu w Grazu, w *Epitome Historiae Ecclesiasticae Novi Testamenti* (Gracii 1803), kolejnym podręczniku typowanym przez KR WRiOP, również propagował idee józefińskie. Trzeci historyk uwzględniony w programie rządowym prezentował „obszerniejszy nieco” wykład w swojej *Historia religionis et Ecclesiae Chri-*

¹⁴⁸ Maastricht (Mosae Traiectum), miasto w diecezji Roermond (Belgia).

¹⁴⁹ ChKKGK 928, s. 137.

¹⁵⁰ Tamże, s. 137-138.

¹⁵¹ L. S c h e f f c z y k, *Dannenmayer, Matthias (1744-1805)*, LThK, t. 3, kol. 159; Z. Z i e l i ń s k i, *Dannenmayer Matthias*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, kol. 1018.

¹⁵² K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 244. Gmeiner zmarł w r. 1882.

¹⁵³ Augustinian (AA) Kosma Schmalfus nie występuje w LThK, a także w DTKP. Działał w duchu reformistyczno-oświeceniowym. Por. B. K u m o r, *Historia Kościoła, cz. 6: Czasy nowożytne. Kościół w okresie Absolutyzmu i Oświecenia*, Lublin 1985, s. 73.

¹⁵⁴ K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 244-245.

stiannae Vetera (Pragae 1792, 1793)¹⁵⁵. Urząd wyznań i oświaty wskazywał na potrzebę dokonywania selekcji materiału zawartego w powyższych dziełach¹⁵⁶ pod kątem preferencji praktycznych w nauczaniu, a mianowicie w celu podania słuchaczom sposobów zaradzania odstępstwom od nauki Kościoła oraz umożliwienia wyciągania wniosków dydaktycznych. Względ na te ostatnie podyktował uwagę o potrzebie rozwinięcia 3 rozdziału opracowania Dannemayera z pomocą *Institutiones Patrologiae* (Vilnae 1806)¹⁵⁷.

Kwestie polskie zalecano uzupełniać, korzystając z następujących rozpraw:¹⁵⁸ F. Bentkowskiego *Historii literatury polskiej wystawionej w spisie dzieł drukiem ogłoszonych* (t. 1-2, 1814), będącej „biobibliograficznym podsumowaniem wiedzy o polskiej literaturze pięknej oraz naukowej”¹⁵⁹; J. M. Ossolińskiego *Wiadomości historyczno-krytycznych do dziejów literatury polskiej* (t. 1-3, 1819-1822), pracy cennej z uwagi na erudycyjne monografie biobibliograficzne¹⁶⁰; J. Sołtykowicza *O stanie Akademii Krakowskiej* (1810), zaliczanej do publikacji szczególnej wagi w serii prac długoletnich działaczy oświaty, „którzy dokonywali oceny osiągnięć swojej epoki, konfrontując ją z przeszłością”¹⁶¹; A. Naruszewicza *Historii narodu polskiego* (t. 2-7, 1780-1786), sporządzonej na zlecenie króla Stanisława Augusta, pierwszego w historiografii polskiej tak szeroko zamierzonego naukowego opracowania dziejów Polski, napisanego zgodnie z dyrektywami oświeceniowego krytycyzmu i pragmatyzmu, wykorzystującego bardzo szeroką i wszechstronną podstawę źródło-

¹⁵⁵ ChKGK 928, s. 138.

¹⁵⁶ Tamże, s. 139: „Niewiele parocha interessować może skrupulatne np. wyliczanie wszystkich roznowierców, którzy tak w początkowych iak średnich wiekach zaburzali iedność Kościoła, lub ich osobistych okoliczności. Korzystniey byłoby okazać przyczyny obłąkania skutki z herezyy wynikię, i śrzodki albo użyte, albo których należałoby użyć do zaradzenia rozróżnieniom. Równieź niekoniecznie wiedzieć powinien o gorszących wypadkach, które często skaziły świętość ołtarza, albo zhańbiły tronów powagę. W ich przytaczaniu bydź stronnym, szacunek prawdy zabrania: otwartość nie zawsze iest strawną potrawą. Mem zdaniem w wieku naszym wypadałoby nie roziaćtrażać tych ran, których samo wspomnienie boleśne sprawuie czucie i łatwo gorszącem stać się może. Przynaymniey Nauczyciel strzedz się powinien, aby tego nie przyznawał godnościom co było winą wieków i ludzi. Pleban bardziey obowiązany znać dzieła i ich wartość, starożytnych mężów w każdej epoce; szczególnie rodaków”.

¹⁵⁷ Tamże, s. 139. Wykaz podręczników KR WRiOP nie podaje autora tej pozycji.

¹⁵⁸ Tamże, s. 139-140.

¹⁵⁹ R. S k r ę t, *Bentkowski Feliks [1781-1852]*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa 1984, s. 64.

¹⁶⁰ W. F l o r y a n, *Ossoliński Józef Maksymilian [1748-1826]*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 2, Warszawa 1985, s. 119.

¹⁶¹ B. K r y d a, *Szkoły – edukacja*, [w:] *Słownik literatury polskiego oświecenia*, Wrocław 1977, s. 696-703. Tu: s. 697.

wą¹⁶²; J. S. Bandtkiego *Dzieje Królestwa Polskiego* (t. 1-2, 1820²) – sięgano po nią na wyższym poziomie nauczania¹⁶³; pijara T. Ostrowskiego *Dzieje i prawa Kościoła Polskiego* (1795) – rozprawy opartej na *Annales Ecclesiastici* C. Baroniusza (zm. 1607) i jego kontynuatorów oraz K. Fleury'ego (zm. 1723) *Histoire ecclésiastique* – wykazującej znajomość prac historycznych protestantów z w. XVII: A. Węgierskiego i S. Lubienieckiego¹⁶⁴.

Niekwestionowaną pozycję wśród podręczników dogmatyki zajmowały *Institutiones theologiae dogmaticae* (t. 1-2, Viennae 1789) augustianina E. Klüpfela, profesora dogmatyki we Fryburgu w Bryzgowii. W latach 1789-1856 był to urzędowy podręcznik przeznaczony do prowadzenia wykładów we wszystkich uniwersytetach austriackich; od r. 1817 używano go także w Uniwersytecie Warszawskim. Autor całkowicie zarzucił metodę scholastyczną na rzecz czysto pozytywnego wykładu doktryny, z uwzględnieniem kontekstu historycznego. Występował przeciw racjonalizmowi Oświecenia, ukazywał życiowe wartości prawd wiary, kwestionował nieomyłność Kościołów partykularnych, łącznie z rzymskim i jego Biskupem¹⁶⁵. Eksperti ministerialni przygotowali szczegółowe wytyczne w sprawie korzystania z Klüpfela. Zwracano uwagę na potrzebę poszerzania tych podstawowych tez, które nie zostały dostatecznie rozwinięte; do nich należał traktat o religii i Mesjaszu. Profesorowie dogmatyki mieli skoncentrować swoją uwagę na prawdach podważanych na gruncie filozoficznym przez naturalistów, wyprowadzać wnioski moralne z artykułów wiary, przestrzegać ścisłego kanonu dogmatów, zwracać uwagę na znajdujące się „w Klüpfelu” błędne dowodzenia z Pisma świętego, stwarzające niebezpieczeństwo utraty wiary, zachować „chrześcijańskie umiarkowanie” względem „inaczej wierzących” i nie przypisywać im tego, „czego nie twierdzą”. Należało opuścić rozdział o Piśmie świętym jako należący do odrębnego przedmiotu¹⁶⁶. Rola pomocnicza przypadła opracowaniu J. Thannera *Wissenschaft-*

---

¹⁶² A. F. G r a b s k i, *Adam Naruszewicz (1733-1796)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor [i in.], Warszawa 1986, s. 11-34. Tu: s. 31.

¹⁶³ J. M a t e r n i c k i, *Dydaktyka historii w Polsce 1773-1918*, Warszawa 1974, s. 44, 48. Pierwsze wydanie: J. S. B a n d t k i e, *Krótkie wyobrażenie dziejów Królestwa Polskiego*, Wrocław 1810.

¹⁶⁴ M. R e c h o w i c z, *Nauczanie historii Kościoła. Okres do roku 1814*, DTKP, t. 3, cz. 1, s. 343.

¹⁶⁵ F. L a n g, *Klüpfel, Engelbert (Taufname: Andreas). OESA (seit 1750)*, LThK, t. 6, kol. 355; K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 238-239; ChKGK 928, s. 13. Konspekt wykładów z dogmatyki w UW sporządzony przez wiceprofesora M. Symonowicza 23 stycznia 1817 r.

¹⁶⁶ ChKGK 928, s. 140-141.

liche aphorismen der Katholischen Dogmatik nach den Bedürfnissen der Zeit (Salzburg 1816)¹⁶⁷.

W dziedzinie teologii moralnej za najgruntowniejsze uznano studium benedyktyna A. K. Reybergera *Institutiones Ethicae Christianae* (t. 1-3, Viennae 1805), przestrzegając przed naśladowaniem zawilego sposobu wykładu autora i zwracając uwagę na częstokroć niestosownie dobrane przez niego teksty Pisma świętego¹⁶⁸. Moralista z wiedeńskiego uniwersytetu¹⁶⁹ odwoływał się do dorobku innego benedyktyna, M. Schenkla, profesora prawa kanonicznego, teologii moralnej i pastoralnej instytutu w Ambergu, autora *Ethica christiana* (t. 1-3, Ingolstadt 1800-1801)¹⁷⁰, oraz do swojej poprzedniej pracy, mającej rangę oficjalnego podręcznika – *Systematische Einleitung zur christlichen Sittenlehre oder Moraltheologie* (Wien 1794). Reyberger był probabiliorystą pozostającym pod wpływem filozofii niemieckiej, przede wszystkim I. Kanta, oraz teologii protestanckiej. Cechował go „nowy styl uprawiania teologii moralnej”¹⁷¹. „Lektura *Etyki* Reybergera w pięknym przekładzie J. Chodaniewicza (Wilno 1821-1822) bardziej przypomina język i ducha Vaticanum II niż wiele oschłych a skodyfikowanych rozpraw moralistów jeszcze sprzed trzydziestu lat!”¹⁷² W r. 1801 wprowadzono zakaz używania pierwszego wydania w wykładach uniwersyteckich, ale już wydanie z r. 1808 obowiązywało na Uniwersytecie Jagiellońskim¹⁷³. W r. 1823 ministerstwo WRiOP wycofało książkę Reybergera, polecając zastąpić ją – do czasu zapowiedzianej decyzji w sprawie nowego podręcznika – jakąś inną¹⁷⁴. Biskup Ciechanowski ustalił dla seminarium chełmskiego jako obowiązujący podręcznik teologii moralnej autorstwa P. Antoina w języku łacińskim, zwracając uwagę, że „znajduje się w Bibliotece Seminaryjskiej. Można go znaleźć i w Bibliotece Bazylikańskiej”, co potwierdzałoby wcześniej wyrażone przypuszczenie o stosowaniu tej pozy-

¹⁶⁷ J. Thanner nie ma hasła w LThK, nie ma też o nim wzmianki w DTKP.

¹⁶⁸ ChKGGK 928, s. 142.

¹⁶⁹ K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 241.

¹⁷⁰ C. S c h m e i n g, *Schenkl, Maurus v., OSB (in Prüfening, seit 1767)*, LThK, t. 9, s. 389.

¹⁷¹ F. G r e n i u k, *Teologia moralna w XIX wieku*, DTKP, t. 3, cz. 1, s. 235-236.

¹⁷² K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 241.

¹⁷³ G r e n i u k, *Teologia moralna w XIX wieku*, s. 236.

¹⁷⁴ ChKGGK 928, s. 184. Sekc. Duch. Rzym. Kat. KR WRiOP do Bpa Chełm. 29 października 1823 r., nr 7914/850.

cji w nauczaniu przed r. 1804¹⁷⁵. W Chełmie wykładano z Antoina jeszcze w r. 1836¹⁷⁶.

Lekturę uzupełniającą – w myśl projektu z r. 1821 – stanowiło cytowane dzieło Schenkla, a także *Theologia moralis in systema redacta* (t. 1-3, Gracii 1782, w projekcie podano wydanie z r. 1799) profesora z Grazu A. Luby'ego, który stosował metodę matematyczną do wykładów teologicznych, uważając zasady moralne za aksjomaty pewne, nie wymagające dowodzenia; w zakresie teologii moralnej szczegółowej eksponował naukę o obowiązkach¹⁷⁷. Trzeci podręcznik pomocniczy, pod tytułem *Ethica christiana*, napisał S. Mutschelle, teolog reprezentujący umiarkowany nurt teologii oświeceniowej, pracujący nad uzasadnieniem związku idei kantowskiego imperatywu kategorycznego z biblijnym nakazem miłości¹⁷⁸.

Teologia pastoralna i katechetyka opierały się przede wszystkim na dorobku F. Giftschütza (*Leitfaden für die in den Kaiserer Krone, Erblanden vorgeschriebenen deutschen Vorlesungen über die Pastoraltheologie*, t. 1-2, Wien 1782, 1811⁵) i należącego do tego samego kierunku¹⁷⁹ A. Reichenbergera (*Pastoralanweisung nach den Bedürfnissen unseres Zeitalters*, Wien 1805, 1811). Chociaż na pierwszym miejscu wymieniono Giftschütza, jego wykład uznano jednak za zbyt zwięzły, a układ problemów za nie odpowiadający ówczesnym wymogom („jak porządne Systema wymaga”). Wyżej oceniono w ministerstwie Reichenbergera, i to zarówno pod względem układu materiału, jak i wyczerpania materii poszczególnych zagadnień¹⁸⁰. Giftschütz, pierwszy profesor pastoralista na Uniwersytecie Wiedeńskim i autor pierwszego podręcznika teologii pastoralnej – napisanego stosownie do wytycznych zawartych w *Organisationsplan* F. S. Rautenstraucha, organizatora terezańsko-józefińskiej reformy studiów – stał się tym samym w swojej dziedzinie klasykiem józefinizmu. W „pastoralnej” preferował ujęcie naturalistyczno-antropocen-

¹⁷⁵ Tamże, s. 183. Bp Chełm. do Przewielebnego Konsystorza Jeneralnego Chełmskiego, Warszawa, 30 września 1823 r., nr 247; Por. przypis 51.

¹⁷⁶ Druk 3335 Biblioteki Jagiellońskiej. Wykaz dzieł, podług których wykładane są w Seminarjach Dyecezalnych nauki. Wydział Teologiczny. Cyt. za: G r e n i u k, *Teologia moralna w XIX wieku*, s. 238-239.

¹⁷⁷ J. M a t l, *Luby, Anton, Aufklärungstheologe (1749-1802)*, LThK, t. 6, kol. 1169; G r e n i u k, *Teologia moralna w XIX wieku*, s. 239.

¹⁷⁸ ChKGK 928, s. 142; P. H a d r o s s e k, *Mutschelle, Sebastian, SJ (1765-73)*, LThK, t. 7, kol. 707: „Überzeugt von der Vereinbarkeit kantischer u. christl. Moral u. im Sinn der avflärerischen Isolierung der Moral von der Dogmatik versuchte M. eine spekulative Neube-gründung der Moraltheologie mit dem Ziel der Verbindung des kategorischen Imperativus mit dem bibl. Liebesgebot. Besonders von. B. Stattler bekämpft”.

¹⁷⁹ W. S c h e n k, *Z dziejów liturgii*, DTKP, t. 3, cz. 2, s. 54.

¹⁸⁰ ChKGK 928, s. 142-143.

tryczne. Kładł nacisk na nauczycielską działalność duszpasterza (kazania, liturgia, dobry przykład), ograniczenie manifestacji zewnętrznych (pielgrzymki, procesje, bractwa), wyróżniał tematy moralne kosztem dogmatycznych. W *Leitfaden* zamieścił wybór zarządzeń państwowych, nadając tej książce dodatkową funkcję pragmatycznego poradnika dla księży. Teolog ten tworzył więc podstawy propedeutyki duszpasterzowania w sensie technologii pastoralnej¹⁸¹. Komisja Rządowa wskazywała na istnienie wersji łacińskiej – przypuszczalnie chodziło o piąte wydanie *Institutiones theologiae pastoralis* z r. 1811 – oraz tłumaczenia polskiego, dokonanego przez wykładowcę teologii pastoralnej w Uniwersytecie Krakowskim, księdza unickiego M. Skorodyńskiego: *Osnowa przepisaneho w cesarstwa Koronie dziedzicznych państwach uczenia teologii pastoralnej przez X. Fr. Giftschütza w niemieckim języku wydana [...] na polski przelożona* (Lwów 1787).

Podręczniki dodatkowe wyszły spod pióra J. Laubera, M. Schenkla i A. Linka. Lauber, katecheta w Brünn i profesor teologii pastoralnej w Ołomuńcu, zwracał uwagę na rolę osobistego życia duchowego kapłanów jako czynnika zwiększającego skuteczność ich pracy duszpasterskiej; był jednocześnie przeciwnikiem barokowej przesady spotykanej przy okazji masowych praktyk religijnych. W jego pismach występują elementy jansenizmu i rygoryzmu, a podręcznik – *Institutiones theologie pastoralis compendiosae ad normam praescriptam* (Viennae 1782) – napisany został zgodnie z założeniami reformacyjnych planów Rautenstraucha¹⁸². Komisja Rządowa zalecała też inną książkę tego uczonego – *Praktische Anleitung zum Seelsorgeramte* (Brünn 1790), a także M. Schenkla *Institutiones Theologiae pastoralis* (Ingolstadii 1802, Augustae Vindelicorum 1803).

Wzór katechizowania upatrywano w modelu przedstawionym w *Schul-Katechisation über die geoffenbarte Religions von Anton Link* (Linz 1818) oraz w innych pozycjach Linka: *Ausführliche Schul-Katechisation über den ersten Unterricht in der Moral* (Linz 1826) i *Ausführliche Schul-Katechisation über den ersten Unterricht in der Religion* (Linz 1817)¹⁸³.

Na sesji Konsystorza Generalnego Chełmskiego w dniu 1 stycznia 1822 r. uchwalono – przy pełnej akceptacji biskupa miejsca – wprowadzenie do nauczania seminaryjnego praktycznych ćwiczeń w zakresie katechetyki. W tym

---

¹⁸¹ F. X. Arnold, *Giftschütz, Franz (1748-1788)*, LThK, t. 4, kol. 889; J. Müller, *Rautenstrauch, Franz Stephan, OSB (seit 1750)*, LThK, t. 8, kol. 1018-1019; K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 242-243; R. K a m i ń s k i, *Giftschütz Franz*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1071-1072.

¹⁸² K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 243; H. S c h u s t e r, *Lauber, Joseph (1744-1810)*, LThK, t. 6, kol. 823.

¹⁸³ ChKGK 928, s. 143.

celu przesłano do biblioteki seminarium 4 egzemplarze katechizmu „z rozkazu naszego [tj. ordynariusza F. Ciechanowskiego – J. K.] przedrukowanego” (prawdopodobnie w drukarni seminaryjnej). Zawierał on pytania sformułowane „podług Reguł Reichenbergera klasycznego Autora”. Ćwiczenia z katechetyki prowadzono w podwójnym systemie. I tak w niedziele i święta o określonym czasie kolejno wyznaczeni uczniowie w obecności profesora mieli egzaminować kolegów z kwestii podanych we wzmiankowanym katechizmie: „w czasy zaś pewne gdy się zgromadzą ludzie na Naukę Katechizmową będą mogli znieść pod okiem Profesora w przytomności wszystkich Alumnów tę naukę praktykować”¹⁸⁴. Chełm miał własny dorobek również w zakresie liturgiki. Biskup Ciechanowski opracował *Porządek nabożeństwa cerkiewnego na diecezję chełmską obrządku greckokatolickiego przypisany*¹⁸⁵.

Spośród duchowieństwa chełmskiego wykształconego w tamtejszym seminarium wyszedł wykładowca teologii pastoralnej na Uniwersytecie Krakowskim (od r. 1835) – L. Laurysiewicz¹⁸⁶.

W pierwszym roku akademickim w nowo założonym Uniwersytecie Warszawskim jeden z jego współorganizatorów – profesor teologii pastoralnej, katechetyki i homiletyki W. A. Szweykowski¹⁸⁷ posługiwał się dziełem kardynała J. Maury. W rozesłanym do ordynariuszy przez KR WRiOP zestawie szczegółowych programów wykładów z poszczególnych przedmiotów teologicznych – każdy przygotowany został przez profesora z danej dziedziny – konspekt Szweykowskiego, jako jeden z dwóch (obok „programatu” dogmatyka) cytuje autorów, według których miały być wykładane przedstawione tezy, oraz rok edycji ich książek, ale nie podaje tytułów. W przypadku Maury'ego (wydanie z r. 1810)¹⁸⁸ mógł to być tylko *Discours [Essai] sur l'éloquence de la chaire* (r. 1777, wydawany także pod tytułem *Principes d'éloquence pour la chaire et le barreau*), ponieważ planował go jako podstawę do omawiania zagadnień

---

¹⁸⁴ Tamże, s. 174. Pismo biskupa F. Ciechanowskiego do P. J. X. Jakuba Tyskiego Rektora Seminarium Diecezjalnego Chełmskiego. Wpis nr 142 z 7 lutego 1822 r. do księgi ingrosacyjnej konsystorza bądź akt biskupa (kopia, ewentualnie koncept wpisu).

¹⁸⁵ J. Ż u k o w s k i, *Ciechanowski Ferdynand OSBM*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, kol. 462-463.

¹⁸⁶ A. L. S z a f r a ń s k i, *Zarys dziejów teologii pastoralnej (hodegetyki)*, DTKP, t. 3, cz. 2, s. 28. Wzmiankę o Laurysiewiczu Szafrąński podaje za: T. G l e m m a, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1795-1847*, Kraków 1949, s. 124, 129, 189. Zob. K a n i a, *Katalog alumnów*, poz. 496.

¹⁸⁷ H. E. W y c z a w s k i, *Szweykowski Wojciech Anzelm (1773-1838)*, SPTK, t. 4, s. 287-289.

¹⁸⁸ ChKGK 928, s. 16-19. Rys Teologii Pastoralnej ułożony przez Szweykowskiego 25 stycznia 1817 r. Kopia sporządzona w KR WRiOP.

związanych z wymową kaznodziejską¹⁸⁹. Inne kwestie pastoralne miały być przerabiane z Giftschütza. W Uniwersytecie Lwowskim profesor K. Żmigrodzki wykładał w r. 1827 w ramach Studium Teologicznego teologię pastoralną z Reichenbergera *Pastoralanweisung zum akademischen Gebrauche* (t. 1-2, Wien 1812)¹⁹⁰.

W sferze prawa kanonicznego propozycja ministerialna podkreślała zalety książki J. Pehema *Praelectiones in Ius Ecclesiasticum universum* (Viennae 1791), w której autor ukazywał cel i zakres wykładów prawa kościelnego z uwzględnieniem nie tylko aktualnych, ale i dawnych praw oraz zwyczajów, a także rozgraniczał kompetencje władz duchownych i świeckich w sprawach religijnych¹⁹¹.

Pehem uznawał józefińską zasadę supremacji państwa nad Kościołem i interpretował władzę papieża i biskupów w duchu J. N. Hohtheima (Justinus Febronius)¹⁹². Zalecano podręczniki: gallikanisty i józefinisty F. Gansjägera *Ius Ecclesiasticum in usum praelectionum a Gintl* (Heidelberg 1815)¹⁹³; ze względu na walor „łatwiejszego rzeczy obięcia” (przystępna łacina), takiej orientacji pierwszego profesora prawa kanonicznego i historii Kościoła w Akademii Duchownej w Wilnie, florentczyka A. Capellego, byłego profesora prawa w Pizie, który opublikował własny podręcznik, *Manuale iuris canonici quod in usum auditorum quinquaginta tabulis synopticis delineavit et brevibus notis illustravit [...]* (Vilnae 1819), wzorowany na podręczniku J. Rechbergera; a

¹⁸⁹ A. N[iemirowski], *Maury Jan Sifrein*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, t. 14, red. M. Nowodworski, Warszawa 1881, s. 66-68. Niemirowski tak charakteryzuje *Essai* (s. 66): „Bez porządku systematycznego mieszczą się tu w 79 §§ trafne uwagi o wyborze tekstu, o planie, wstępie, propozycji kazania, o sądowej wymowie, o Demostenesie, Bossuetcie, jego wpływie na retorykę, o Massillonie, oraz jego następcy Bourdaloue, o Flechier, dalej o rozmaitych figurach, rodzajach i harmonji stylu, potem o Fenelonie, o francuzkich mówcach drugorzędnych, o znakomitszych angielskich, hiszpańskich i włoskich, o cytatach, patosie, zakończeniu mowy itd. Praca napisana jest jasno, odznacza się stylem wytwornym i czystym, wykazuje wiele smaku i zdrowego sądu; przyczem nie jest wolną od charakteru próżnego i nieco pyszałkowatego”; A. P o s c h, *Maury, Jean Sifrein (1746-1817)*, LThK, t. 7, kol. 199.

¹⁹⁰ *Ordnung der öffentlichen Vorlesungen, welche an der Sr. k. k. Majestät Franc I. höchsten Namen führenden Universität zu Lemberg im Schuljahre 1829 gehalten werden*, Gedruckt bei Peter Piller, [b.m.r.], s. 5: „Im vierten Jahrgange [Theologisches Studium]. *Die Pastoraltheologie, nach Reichenbergers. Pastoralanweisung zum akademischen Gebrauche*, Wien 1812, 2 Theile, lehrt in pohlischer Sprache in beiden Semestern, Vormittags von 9 bis 10, Nachmittags im ersten Semester von halb 4 bis halb 5, im zweiten Semester von 3 bis 4 Uhr, Herr Professor Kajetan Zmigrodzki, Weltpriester und Kanzler des lateinischen Metropolitan-Konsistoriums”.

¹⁹¹ ChKGK 928, s. 143-144.

¹⁹² K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 246; H. R a a b, *Honthheim, Johann Nikolaus (1701-1790)*, LThK, t. 5, kol. 479-480.

¹⁹³ ChKGK 928, s. 144; K r a c i k, *Spór o podręczniki teologii*, s. 246.

также uznany za nieodzowny do pełnego studium wzmiankowany wyżej podręcznik Ostrowskiego *Dzieje i prawa Kościoła polskiego*¹⁹⁴ z uwagi na zamieszczoną w nim historię prawa Kościoła polskiego.

ХОД УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА
В УНИАТСКОЙ ДУХОВНОЙ СЕМИНАРИИ В ХЕЛМЕ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Р е з ю м е

Принимая латинские образцы, униаты следовали также переменам в теологии после Тридентского собора. Ее эволюция была направлена на установление принципиальных различий в рамках единого до тех пор предмета, а это позволило воздвигнуть фундамент прежде всего догматической и моральной теологии. Эпоха, в которую произошло окончательное выделение этих дисциплин - конец XIX в., была в то же время периодом возникновения и формирования семинарии в Хелме. Упомянутый процесс нашел свое отражение и там. Грекокатолические заведения приняли, с необходимыми по обрядовым соображениям модификациями, западную систему обучения и учебные программы. Различия касались главным образом пасторальных предметов, а также литургики и пения.

Ориентация обучения на пастырскую практику ставила на первом месте пасторальные дисциплины, в чем обнаруживалась некоторая корреляция с традиционной, а в случае униатов применяемой до недавнего времени или прямо параллельно моделью подготовки священников в приходе и дома. Особое внимание уделялось запоминанию правд веры в порядке катехизиса.

Исторические вопросы, затрагиваемые в семинарной учебной программе в связи с трудами Отцов Церкви, учитывались уже в гомогенной модели ранней теологической науки. В эпоху разделения теологии на отдельные специализации полемическая теология значилась в программах латинских семинарий, и поэтому по меньшей мере основные ее элементы должны были быть учтены в программах обучения у униатов. Здесь имеются в виду вопросы истории Церкви, а также патристики. Для первого периода деятельности семинарии, т.е. до 1804 года, не удалось установить учебные пособия по каноническому праву. Скорее всего изучались доступные в печатном виде постановления Замостьского синода и епархиальных синодов, последние доступные в форме выписок, помещаемых в циркулярах. Часть из них касалась заодно догматических вопросов и актуальных в жизни епархии литургических проблем. Синоды стояли на страже правоверности и традиций униатской Церкви, что проявлялось в отношении к литургическим книгам, главным образом к миссалу. Потребностям литургики служил, в частности, „Эухологтон” (Venediis 1730) и латинские „Officia propria sanctorum”. Из разделов пастырской теологии следует упомянуть учебник - изложение христианской религии П. Важинского и немногочис-

---

¹⁹⁴ ChKGK 928, s. 144; A. P e t r a n i, *Prawo kanoniczne w okresie oświecenia oraz w XIX i XX wieku*, DTKP, t. 3, cz. 1, s. 393-394, 411, 417.

ленные напечатанные проповеди того же автора. Часть публикаций по своему содержанию, а также из-за явно двойного, а то и многослойного характера, находила широкое применение на практике - в системе обучения и формирования личности в семинарии. Во всех этих случаях мы имеем дело частично с остатком ранней, гомогенной теологии и связанной с ней, установившейся традиции изложения.

Хелмский епископ Ф. Цехановский (1810-1828) в самом начале своего правления ввел современную программу обучения, во многом опережавшую аналогичную программу министерства просвещения и вероисповедания 1821 г. В Хелме учащимся было предоставлено больше свободы, нагрузка обязательными занятиями была ниже. Условия учебы в хелмской семинарии определялись местной организацией жизни и занятий, атмосферой в епархии, создаваемой епископом, а также учебными требованиями к ее воспитанникам.

В области основных предметов обучения и учебных пособий хелмское „ratio studiorum” совпадало с проектом министерства просвещения 1821 г. Читались лекции по Священному писанию Ветхого и Нового Завета, по истории Церкви, по догматической, моральной и пасторальной теологии, каноническому праву, методике обучения религии, латинскому и польскому языкам, гомилетике и литургике. Хелмская программа обучения представляется гораздо более рациональной по сравнению с перегруженной до пределов обязательными занятиями программой министерства. Методические указания по учебникам, разработанные авторами проекта, были направлены на практическую трактовку вопросов в связи с потребностями пастырской деятельности. Окончательно была отброшена прежняя гомогенная модель теологии в пользу специализации, оценивания и иерархизации философских и теологических истин. Указания были направлены на формирование современного характера изложения материала. В разделе догматики они сосредоточивались на выделении правд, которые ставились под сомнение философами-натуралистами. Одновременно они отличались духом терпимости по отношению к людям иной веры. В области библистики образцы современного исследовательского метода заимствовались из протестантской теологии эпохи просвещения, придавая им католическую интерпретацию. Обозначались тенденции к борьбе с тогдашней рационалистской критикой. Иосифистическая ориентация нашла свое отражение в таких разделах церковной науки, как история Церкви, пасторальная теология, методика обучения религии и каноническое право. Элементы галликанизма выступали в библейских дисциплинах, каноническом праве и истории Церкви. Последней не был чужд дух протестантской историографии, в частности, в польских вопросах, трактуемых также согласно требованиям просветительского критицизма и прагматизма. Положительное изложение доктрины с учетом исторического контекста с одновременной критикой просветительского рационализма мы находим в области изложения вопросов догматики. В моральной теологии господствует пробабилистическое течение в сочетании с умеренным течением просветительской теологии; здесь выступил некоторый курьез, а именно, математический метод изложения. В пасторальной теологии встречаются натуралистические и антропоцентрические трактовки, следы влияния янсенизма и ригоризма. Что касается канонического права, то кроме упомянутых выше течений иосифинизма и галликанизма, ему был известен февронианизм.

Перевод с польского Романа Левицкого